
Мікола Дубоўскі

...
...

У кожнага – свая вайна

Аповесць*

Цягнік ішоў на фронт. Як толькі пагрузіліся ў вагон, Сьцяпан Кужэльны залез на верхнюю лаўку, дзе дыхала свежасьцю акенца. Ён ні з кім не размаўляў, не зьвярнуў увагі і на землякоў з Петрыкаўшчыны, калі тыя на падлозе ў вядры з пратухлай вадой пачалі размочваць на вячэру дарожны паёк – іржавую салёную рыбу. Тры дні таму ён быў у нарадзе на станцыі і даведаўся, што іх павязуць праз Баранавічы. Тады ж напісаў жонцы Насьці і ўпрасіў машыніста, састаў якога кіраваўся на Брэст, апусьціць на якой-небудзь беларускай станцыі ў паштовую скрынку ягоны ліст. Сьцяпан Пятровіч прасіў Насьцю прыехаць на сустрэчу.

У Баранавічы цягнік прыйшоў якраз тады, калі Кужэльны, зняможаны бясконцамі, пакутлівымі думкамі, задрамаў. Грукат і ляскат вагонаў, што раптоўна спынілі свой бег, абудзілі яго. Ён глянуў у акен-

*Часопісны варыянт.

ца і ўбачыў знаёмую вадакачку, бо неаднойчы наведваўся сюды на вое-сеньскі кірмаш. Саскочыў з лаўкі і сьпешна памкнуў да насьцеж адчыненых дзьвярэй, праз якія радасна вывальваліся навабранцы. З усіх бакоў да эшалону, як вокам кінуць, беглі жанчыны, старыя, дзеці. Сьцяпан Пятровіч углядаўся ў іх твары, але Насьці сярод іх не было. Затым як апантаны рынуўся на прывакзальную плошчу і там яе не знайшоў. Горкая скруха запоўніла грудзі, і ён пашыбаваў да эшалону. Раптам здалечы краем вуха пачуў Насьцін крык: “Сьцяпанку-у-у!”. Кужэльны спыніўся і ў моры мітусьлівых людзей нарэшце ўгледзеў Насту, якая бегла да яго. Сьцяпан рынуўся насустрач.

– А я ўжо ня думаў убачыць цябе, мая галубка, – ён абняў жонку. Аддыхаўся, загаварыў зноў: – Разумею – дабірацца сюды цяжка, але вельмі хацелася пабачыцца, бо адзін Бог ведае, ці вярнуся...

– Кінь, Сьцяпанка, пра гэта. Я буду днём і ноччу маліцца за цябе.

– Як дзеці, як мама?

– Дзякуй Богу, здаровыя. Юрка без напамінку касу з вышак дастае, граблі, ужышча. Малых на яго пакідаем, калі з мамаю ідзем у поле. Валодзька з Мішкам разумеюць, што цябе на вайну забралі, нудкуюць, але маўчаць. А маленькая Сьветка, як толькі вечар, ідзе на сьцежку, што праз выган на дарогу вядзе, па якой ты заўсёды дамоў вяртаўся, і давай галёкаць: “Татку! Татку!..” – Насьця ўсхліпнула, але тут жа выцерла кончыкам хусткі сьлёзы, бо нечакана загулі працяжна паравозы, заляскалі і зрушылі з месца вагоны.

– Бывай, любая! – Кужэльны пацалаваў жонку, узяў хатуль, які яна ўвесь час трымала, і пабег да свайго вагону.

З Баранавічаў запаснікоў не павезьлі на Брэст, а скіравалі на Ліду. Сьцяпан Пятровіч заплюшчваў вочы і бачыў дзяцей, сваю хату, гумно, жыта, сьпелае і налігае, якое доўгімі загонам і разьбеглася ад хлява аж да сунічнага бору.

У Лідзе эшалон спыніўся на некалькі хвілінаў. З вагону саскочылі афіцэры – капітан і два лейтэнанты. Шараговым выйсьці на дазволілі. Сьцяпан Пятровіч, як і раней, не пакідаў сваёй ляжанкі, не хацелася і есьці, хоць з Насьцінага хутуля прыемна пахла салам і хлебам.

– Відаць, нас у Літву пручь, – прыпыніўся ля яго Андрэй Карчоў, з якім Сьцяпан Пятровіч пазнаёміўся яшчэ ў Петрыкаве ля ваенкамату, а потым і пасябраваў.

– Усё роўна на фронт. Праз Вільню, ці іншым шляхам, але туды...

– Ня хочаш? Куцьця з мясам, – падняў кацялок Андрэй. – А то, як жонку пабачыў, зусім скіс. Так да фронту не даедзеш, лыткі адкінеш.

– А ўсё адно.

– Гэта кінь... Спадзявайся на лепшае. Ты хоць змог даць знаць сваім, а я не. Бедная мая Волечка... Мяне, як загналі ў лес лазу рэзаць і плясьці з яе мішэні для штыкавага бою, то да адпраўкі там трымалі. А мог бы таксама пастарацца, каб у Баранавічы прыехала.

– Ведаем тыя мішэні, Андрэй, – Кужэльны спрабаваў скіраваць размову ў іншы бок. – Сяржант Індыла бясконца застаўляў калоць іх штыхом. А толку – дастань ім таго немца.

– Нам калоць не давядзецца – “пэпэша” дадуць, – азваўся хтосьці з бліжэйшых лавак.

- Я твайго “пэпэца” ў запасным ня бачыў, а ты – на фронце дадуць...
– Атрымаеш – убачыш...

За Лідаю паравозы пабеглі хутчэй. Разьмераны гул колаў закалыхваў, і хутка салдаты паснулі. Кужэльнага спачатку сон ня браў, але потым сыпеў колаў залюляў і яго. Сасьніў ён жытнёвае поле, на якім Насьця ўсё перавязвала сноп жыта, і гэта ёй ніяк не ўдалася – перавясла распаўзалася. “У саломе трава. Круці другое”, – у сьне крычаў ёй Сьцяпан. Але Насьця яго ня чула.

Кужэльны прахапіўся ад таго, што эшалон рэзка раптам спыніўся. Звонку пачуліся трывожныя і працяжныя воклічы: “Возду-ух”. Навабранцы, як напалоханы статак, вышлінуліся з вагону і ледзь пасьпелі дабегчы да недалёкага ляску і ўпасьці ніц, як іх накрыў жудасны гул самалёту, і паветра застраслося ад выбухаў. Ля Кужэльнага апынуўся Прохар Караваеў. Ён раптам падхапіўся і залямантаваў:

- Вагоны! Вагоны гараць!

Сьцяпан Пятровіч адарваў твар ад долу і вачам сваім не паверыў – над эшалонам уздымаліся клубы чорнага дыму, скрозь які месцамі ўжо прарвалася і шугала полымя.

– Хутчэй! Тушыць! Ратаваць! – закрычаў ён, але ў гэты момант самалёт нізка пранёсся над ляском, страляючы з кулямёта. Сухая трава побач загарэлася. Задымлілі галіны бярэзыніку. Наўкола чуліся крыкі параненых. Але ніхто ня ўскокваў – усе чакалі, што самалёт вернецца.

Адбой аб’явілі праз хвілінаў дваццаць. Хто накіраваўся да эшалону, камусьці загадалі зьбіраць параненых і забітых. Кужэльны з Караваевым у ацалелых вагонах знайшлі рыдлёўкі і выкапалі магілу, куды радочкам паклалі чатырох загінулых. Старшына сьсек таўсматыю бярозу, абчасаў яе і закапаў у надмагільны грудок. Затым папляваў на хімічны аловак, намалюваў на ёй спачатку пяцікутную зорку з сярпом і молатам, а ніжэй напісаў прозьвішчы забітых і дату пахаваньня. Навабранцы ў скрушным маўчаньні стаялі нейкія хвіліны ля сьвежай магілы, а затым няспешна пакрочылі да эшалону. Надвячоркам разабраліся ў шарэнгі, і доўгая калона няспешна рушыла ўздоўж чыгункі ў бок Літвы. Ніхто з шараговых ня ведаў, куды вядуць. Афіцэры на запыты адказвалі: “На фронт”. Праз два дні хады адварнулі ад чыгункі і пайшлі сасновым борам. Тут ісьці палягчэла – не даймала гарачае сонца.

На сёмыя суткі шляху на скрыжаваньні глухіх лясных дарогаў калону сустрэў зьбіты з дошак указальнік, на якім чорнай фарбай па-нямецку было напісана: “Кенігсберг”.

– У Прусію вядуць! – узрушана загаманілі ў шарэнгах, але хутка змоўклі, бо загучала вядомае, што ўелася ў памяць яшчэ ў запасным палку: “Спыніць разгаворчыкі!”

Усё часьцей выдаваліся халодныя, зорныя ночы. Навабранцы на прыпынках палілі вогнішчы і пяклі грыбы, якіх абапал дарог было хоць воз грузі. Часам натраплялі на позьнюю маліну, набіралі яе ў кацялкі і варылі кампот, што было някепскай дабаўкай да сухога пайку. На сьвежым паветры, без муштры запасьнікі крыху акрыялі. Адною хмарнай раніцай калона апынулася ля вялікага сяла. Пайшлі па брукаванай вуліцы і здзівіліся – ня ўбачылі ніводнай драўлянай пабудовы, толькі камяніцы ў дагледжаных садах.

Амаль у кожным двары пад яблынямі стаялі гарматы, танкі, гру-

завікі. Цывільных не было відаць, толькі вайскоўцы. За вёскаю збочылі на вытаптаныя жывёлаю і людзьмі паплавы. Дазволілі курыць. Навабранцы разьбіліся на купкі, моўчкі дымілі, кожнага цікавіла адно – што наперадзе.

Афіцэры трымаліся воддаль, аб нечым ажыўлена гутарылі і зрэдку рагаталі.

– Чаго так радуюцца? – прыпаліў у Караваева самакрутку Кужэльны.

– Пэўна, дазналіся, што хутка нас перададуць, а самі назад у Кастрому.

– А мо яны з намі, на перадаваю?

– Не! Іх цяпер у акопы толькі калі каторы праштрафіцца. Ня сорақ першы – вайна аж у Германію закацілася...

Надвячоркам на “Вілісе” прыехаў палкоўнік, які пахадзіў моўчкі між запаснікоў, затым выняў з-за пазухі карту і нешта пачаў тлумачыць афіцэрам. Яны рабілі адзнакі на сваіх міліметроўках. Потым палкоўнік сеў у аўтамабіль і паехаў. Дзень згасаў, а ніякіх загадаў не было. Навабранцы думалі, што на гэтым голым поплаве давядзецца начаваць, шныралі наўкола позіркамі, шукаючы якой саломы ці гальля, каб ямчэй уладкавацца на начлег. Аднак, як добра сьцягнула, ім загадалі строіцца, а затым вывелі калону на брукаванку.

Ішлі ўсю ноч. Наўзбоч дарогі ледзь-ледзь угадваліся то стары лес, то балота. На золку зьвярнулі на жытнёвую пожню. Яна трашчала пад нагамі, чаплялася за чаравікі і абмоткі. Спыніліся. Гадзіну ці болей тапталіся на месцы. Курыць не дазвалялі. Афіцэры ціха перагаворваліся, паглядалі ў бок брукаванкі, як быццам кагосьці чакалі. Разьвіднела. Над пожняю клубіўся вільготны халодны туман. Навабранцы мерзьлі, ціха абураліся, але камандзіры, як ня чулі і ня бачылі гэтага. Нарэшце пачуліся рып колаў, фырканы коней і панукваньне: “Но-о-о!”. З туману выпаўзлі доўгія нямецкія вазы на гумовых колах. За імі пешкі крочылі з дзясятка афіцэраў на чале з рослым і худым маёрам.

“Купцы!” – папаўзло па калоне. Франтавыя камандзіры паздароўкаліся з афіцэрамі, разам перакурылі і пачалі прымаць папаўненьне: кожны ўзвод, роту, батальён. Абмен паперамі быў нядоўгім. Капітан і ягонья напарнікі, як толькі перадача скончылася, разьвіталіся і сьпешна пакіраваліся да брукаванкі. Новыя камандзіры ўзвадоў з ліку шараговых адразу прызначылі камандзіраў аддзяленьняў і загадалі ім перапісаць сваіх байцоў, атрымаць зброю, якую прывезьлі на нямецкіх вазах. Да маёра, які назіраў за ўсім здаля, пацягнуліся ўзводныя з дакладамі.

– Лады, – казаў маёр кожнаму афіцэру, выслухаўшы яго. А потым зьвярнуўся да навабранцаў з кароткім словам, сказаў, што ён камандзір палка Ягораў і паведаміў: “Полк сьпешна выходзіць на перадаваю. Усім захоўваць парадак і дысцыпліну”.

– Якую перадаваю? – зашапталіся ў шарэнгах, бо многім усё яшчэ здавалася: тое, што адбываецца тут, ненатуральнае, хутчэй нагадвае гульнію. Аднак хутка яны ўпэўніліся ў адваротным: аднекуль здаля з непрагляднага туману раптам працяжна загрымела, і на пожню сталі падаць міны. Іх выбухі зьліліся ў аглушальным грукаце. Сьмярдзючы дым зьмяшаўся з туманам, і ў двух кроках стала не відаць нічога. На-

вабранцы пападалі хто дзе стаяў, прыціснуліся да вільготнай калючай пожні. Абстрэл хутка перамясьціўся далей і спыніўся. Ягораў падняў полк і сьпешна павёў спачатку да дарогі, а затым некуды ўбок праз балота з альхоўнікам. Затым доўга плюхалі па іржавай вадзе, праціскаліся праз густое набрынялае кустоўе і ўрэшце спыніліся ля доўгіх цагляных будынінаў. Ягораў паклікаў да сябе камандзіраў батальёнаў і рот. Вочы яго блішчэлі, твар стаў напружаным і злым.

– Сьцірты бачыце? – ён паказаў на ледзь прыкметныя ў туманнай далечыні ўзвышэньні. – За імі, пад самымі дамамі вёскі Кляйнвальд – першая траншэя немцаў. Нашая задача – пад прыкрыцьцём туману захапіць яе і замацавацца. Зразумела?

Ніхто з афіцэраў не падаў ні гуку.

– Лады! – маёр з палёгкай уздыхнуў. – Людзей на зыходную і ў атаку. Я іду з першым узводам.

Сьцяпан Кужэльны і Карчоў ішлі за камандзірам палка. У некалькіх метрах ад іх то бачылася, то зьнікала ў тумане постаць знаёмага малдаваніна. Далей нічога не было бачна, чуўся толькі шоргат ног па іржышчы. У Кужэльнага моцна стукала сэрца, дзервянелі рукі ад цяжкай вінтоўкі. Праз колькі метраў з непраглядзі, амаль перад самым носам, узьнікла постаць лейтэнанта, які пры раздачы зброі назваўся Трафімавым. Але хутка ён, нібы растаў у суцэльным шэрым саване. Нарэшце апынуліся ля сьціртаў. Кужэльны падумаў перад атакі, што гэта саломка. На справе – акуратна складзены гной. “Дбайныя гаспадары немцы – на зіму гной вывезьлі ў поле, захаваецца, дасьлее“, – міжволі пахваліў Сьцяпан. У гэты момант наперадзе ярка блісканула і загрымела так моцна, што аж задрьжэла пад нагамі зямля. Узьняліся слупы выбухаў, і вогненныя трасеры куляў з шыпеньнем пранізвалі вільготнае паветра. Полк, які падкрадваўся да вёскі, залёг без усялякага загаду. Праз выбухі мінаў і трэск кулямётаў даносіўся шалёны крык кампалка:

– Устаць! Наперад, вашу маць!

Лаяліся разьюшана і іншыя камандзіры, патрабуючы ад байцоў працягваць атаку. Урэшце полк падняўся і з крыкам: “Ура-а-а!” кінуўся ў бок траншэі. Немцы стралялі кучна і трапна, і навабранцы зноў заляглі. На гэты раз Кужэльны ўпаў у разору, што аддзяляла загоны адзін ад аднаго. Ён накрыў галаву рукамі, шаптаў малітвы, якія ведаў з дзяцінства, – прасіў у Бога ўратаваньня. Ён дрэнна цяміў, што адбываецца наўкола. Безупынны трэск стрэлаў, буханьне мінаў яго аглушылі. Цела калацілася, як у прыпадку, сэрца шалёна стукала, вырывалася з грудзей. Яму здавалася, што гэтаму пеклу ня будзе канца. Аднак з часам страляніна ўнялася. Да Сьцяпана з розных бакоў данесьліся энкі параненых. Ён закрыў вушы рукамі. Хацелася ўскочыць і бегчы прэч. Ён ня ведаў, куды падзецца. І раптам пачуў, што нехта зусім блізка цяжка дыхае. Сьцяпан агледзеўся і ўбачыў усю ў крыві сьпіну навабранца, які караскаўся назад.

– Куды ты? – закрычаў Сьцяпан Пятровіч. Той толькі войкнуў і папоўз далей. Кужэльны пацёгся за ім. Наперадзе то бачыліся, то зьнікалі з вачэй сьцірты гною. Сьцяпан нутром адчуваў, што толькі там уратаваньне. За адной са сьціртаў ён убачыў з дзясятка шараговых, Ягорава, капітана Кірылава. Шараговыя зьбіліся ў кучку. Ягораў і Кірылаў сядзелі воддаль ад іх і голасна спрачаліся.

– Перакуры, зямляк, гэта дзела, – адзін з байцоў працягнуў Сьцяпану капшук з махоркаю. Кужэльны ўзяў тытуню, але ў яго ніяк спачатку не атрымлівалася скруціць цыгарку – моцна дрыжэлі рукі. Пасьля сяк-так склеіў цыбук і прыкурыў. Немцы прымоўклі, і Кужэльны пачуў Кірылава. Той лаяўся на кампалка:

– Ты, курва, дарэмна паклаў байцоў. Без артылерыі, танкаў павёў полк, маўляў, немец слабы, акружэньня баіцца, вёску возьмем сходу.

– Мне казалі – нашы танкі прарваліся ў тыл немцаў. Я і рызыкнуў...

– Сказалі... Рызыкнуў... Узяў?! – перадражніў Ягорава Кірылаў, – накрышылі немцы нас, як капусты, а самі сядзяць у траншэях. Што камдзіву скажам? Я маўчаць ня буду. У штрафную з-за цябе не пайду, а ты калі Кляйнвальд ня возьмеш – там абавязкова апынешся.

Лейтэнанты ня ўмешваліся ў спрэчку камандзіраў, хоць добра разумелі, у якім становішчы апынуўся полк. Па абодва бакі, як даставала вока, што снапы на полі, ляжалі забітыя.

– Браточкі! Дапамажыце! Піць! – данеслася зусім зблізку.

– Гэта Карчоў, мой зямляк, – Кужэльны пазнаў, захваляваўся, распачна шукаючы спачуваньня ў байцоў. Усе спагадліва глядзелі на яго, але маўчалі. А з поля не пераставаў даносіцца энк, і Сьцяпан памкнуўся паўзыці да земляка. Ягораў злосна зыркнуў на яго:

– Сядзець!

– Супакойся, – зашаптаў Кужэльнаму баец, які даваў закурыць, – ня бачыш – што звер. Застрэліць як сабаку.

Кужэльны прыціснуўся да гною і пакутліва закрыў вочы.

– У жывот яго, пэўна, калі смага душыць, – крануў за плячо Сьцяпана адзін з лейтэнантаў. – Вады яму нельга – адразу памрэ. Сьцямнее – вынясем. Нам цяпер раскрывацца небясьпечна – танкі пусьцяць і ўсіх як касою, а то і з мінамэтаў сыпануць... І ніхто нам не дапаможа – нашы ж думаюць, што мы ў траншэі.

– Ты, Ціханаў, тут нюнi не распускай, – наліўся чырваньню твар Ягорава. – Ноччу атакуем і траншэю возьмем. Іншага быць ня можа. Зразумела?

Але лейтэнант, як не пачуў кампалка, працягваў:

– Без артылерыі нічога ня зробім. Пакладзем апошніх з жывых.

Ягораў маўчаў, толькі цяжка дыхаў і курыў без перапынку.

У ахінуўшай поле цемры Кужэльны шукаў Карчова доўга, хоць трымаўся напрамку, які яшчэ днём прыкінуў. Зямляк быў непрытомны.

– Карчоў! – нахіліўся над ім Сьцяпан, паклікаў яшчэ, але той не адзываўся. Тады ўкленчыў і прыклаў вуха да грудзей:

– Карчоў! Чуеш мяне?

Паранены варухнуўся, з вуснаў вырваўся ледзь чутны стогн.

– Жывы! – узрадаваўся Кужэльны.

Ля цагляных хлявоў, куды Сьцяпан вынес сябра, ужо стаялі крытыя вазы, на якія санітары клалі параненых. Кужэльны папрасіў паклапаціцца пра земляка вусатага санінструктара. Той супакоіў:

– Усіх да санбату давязем, тут недалёка. Бог дасьць не памрэ.

Тым часам ля хлявоў навабранцаў, якія засталіся жывымі, зноў пералічвалі і дзялілі на аддзяленьні, узводы ды роты. Сьцяпан Пятровіч таксама апынуўся ў страі.

– Днём з-за вашай баязьлівасьці, а гэта тое што і здрада – баявую задачу ня выканалі, – ходзячы туды-сюды перад строем лаяўся Ягораў. – А таму змыем сваю віну крывёю – возьмем Кляйнвальд.

Глыбокай ноччу Ягораў зноў павёў навабранцаў да нямецкай траншэі. Непрыкмечанымі падыйшлі зусім блізка да вёскі, кожны з заміраньнем сэрца чакаў загаду: “У атаку!” Аднак яго не прагучала. Наперадзе нешта ўспыхнула, і ў неба з шыпеньнем узьвілася ракета. За ёю другая, трэцяя. Не пасьпелі яны згарэць, як з траншэі затрашчалі кулямёты. Навакольле напоўнілася гулам, крыкамі і енкамі. Лейтэнант Ціханаў, Кужэльны і яшчэ некалькі чалавек усё ж дабеглі да траншэі, пераскочылі яе і пападалі ля халоднай сыяны. Нейкія хвіліны ляжалі нерухома, затым Ціханаў агледзеўся:

– Давай назад, убачаць немцы – захопяць.

Як толькі патухла чарговая ракета, яны перамахнулі цераз траншэю і кінуліся ад вёскі ў поле. Кужэльны не губляў Ціханава – бег сьледам. Натрапілі на капітана Кірылава. Той шукаў кампалка, але ніхто ня ведаў, дзе ён. Кірылаў урэшце натрапіў на маёра, які прыгнуўшы галаву да зямлі, бы лізаў яе, ляжаў з выцягнутым наперад пісталетам, нібыта чакаў, што вось-вось перад ім паўстануць немцы.

“Давай загад на адыход! – закрычаў маёру ў вуха Кірылаў. – Хай хто яшчэ жывы – уратуецца”. Ягораў перавярнуўся на сьпіну, дастаў зпад крыса ракетніцу і стрэліў уверх. Чырвоная пляма апісала дугу ў небе і патухла. То і быў сігнал да адыходу.

Раніцаю навабранцы і афіцэры, якія здалелі выбрацца з поля бою, сабраліся ля цагляных хлявоў. Ягораў з шэрым тварам адводзіў вочы ад тых, хто выжыў і маўчаў. Не было ў ім ранейшай злосьці і тае пыхлівай упэўненасьці, што ён ва ўсім мае рацыю. Са штабу загадалі адыходзіць далей, каб ня трапіць у акружэньне, калі немцы паспрабуюць атакаваць, і чакаць папаўненьня. Праз гадзіны тры да месца, дзе спыніліся навабранцы, палкоўнік, які назваўся Кузьняцовым, прывёў новых байцоў. Ён прыняў ад Ягорава полк. Неўзабаве, усьлед за папаўненьнем, прыехалі палявыя кухні, і ўсім выдалі па паўкацялка грэчнявай кашы са шмальцам і па лусьце хлеба. Елі сьпешна: Кузьняцоў загадаў камандзірам узвадоў і рот весьці сваіх людзей зноў да тых ненавісных цагляных хлявоў. Ішлі шпарка, асобныя ўзводныя перакідваліся едкімі словамі: “Каторы раз маць іх у душу ўсё ў лоб лезем...”. Ля хлявоў полк залёг па ўсім абсягу шырачэзнага, узрыхленага мінамі і снарадамі іржышча і затаіўся ў чаканьні сігналу: зноў наступаць на Кляйнвальд.

Неба праясьнілася. У хмарах дзе-нідзе паказаліся сінія азярцы. З боку вёскі было надзвычай ціха, здавалася, што там ужо нікога няма, і яны дарэмна тут калеюць і ціснуцца да зямлі.

Нечакана ў супрацьлеглым баку ад Кляйнвальду раскаціста загрымела, і над ляжачымі байцамі з вышцём пранесьліся снарады і міны. У некалькіх месцах там, дзе толькі што бачыліся дахі дабротных камяніцаў, узняліся слупы дыму і агню. Кужэльнага калаціў, працяўшы з ног да галавы, страх. Яму здавалася, што ён больш ня здолее ісьці туды, дзе цяпер безупынна рвуцца снарады, праз поле, палітае крывёй і заваленае трупамі. Раптам буханьне гармат спынілася, і Сыяпан убачыў, як усхапіўся на ногі камандзір палка і закрычаў:

– У атаку! Ура-а-а!

Байцы памкнуліся за ім, беглі, нешта крычалі і стралялі. На полі аднекуль з'явіліся танкі, абагналі наступаючых, праскочылі траншэю і зніклі за будынкамі вёскі. Сьцяпан Пятровіч і яшчэ некалькі байцоў з яго ўзводу апынуліся на вялікім двары, дзе з вакон камяніцы вырываліся пасмы полымя. Воддаль ад пажару быў відзён цагляны хлеў з праламаным дахам. З вуліцы, дзе танкі патрушчылі плот, на сядзібу забег Кузьняцоў. Ён са злосьцю глянуў на байцоў і закрычаў:

– Уперад, маць вашу так! Другую траншэю...

Але голас яго раптоўна асёкся – побач з ім бліснуў агонь і грывнуў выбух міны. За ім другі, трэці. Калі дым аднясло ўбок, Кужэльны ўбачыў, што палкоўнік ляжыць на сьпіне і рукамі трымае акрываўлены жывот. Сьцяпан усхапіўся, каб кінуцца на дапамогу...

– Куды? – нехта схапіў яго за плечы і паваліў ніц. – Давайма хутчэй у хлеў. Толькі цяпер Кужэльны ўгледзеў ля сябе незнаёмага байца. Выкарыстаўшы паўзу між выбухамі, яны ўсхапіліся на ногі і ўскочылі ў хлеў. – Куды хацеў бегчы? – дакорліва запытаў у Кужэльнага ягоны выратавальнік, – неабстраляны, відаць. Твая дапамога яму, як прыпарка нябожчыку.

У хлеў ускочылі яшчэ двое шараговых. Адзін з іх зірнуў на хаваўшыхся, бы пералічыў іх, і загадна прамовіў:

– Уймуцца міны – усе на ачыстку другой траншэі!

– Ты, Самовіч, тут не камандуй. Самі разьбяромся, – запырэчыў яму напарнік.

Але Самовіч працягваў:

– Чулі? Абстрэл скончыцца і ў траншэю.

Калі міны пачалі ірвацца на другім баку Кляйнвальду, Самовіч паказаў рукою на вуліцу:

– Там – другая, за мной!

У другую траншэю ўскочыла толькі некалькі байцоў, астатнія, як пакінулі хлеў, зніклі. Траншэя спачатку ішла па сярэдзіне вуліцы да дзвюх недалёкіх забудоваў. За імі крута заварочвала і знікала з вачэй.

Самовіч спачатку ішоў з усімі, хто ўскочыў у траншэю, а потым памкнуўся шпарка наперад.

– Куды ён так прэ? – пацікавіўся нехта з тых, што ішлі цяпер за Кужэльным, бо Сьцяпан не прыкмеціў, як апынуўся паперадзе ўсіх, калі Самовіч ірвануў ад астатніх.

– Ён жа разжалаваны капітан, – Сьцяпан пазнаў голас Самовічавага напарніка, – ваюе з сорак першага.

Ад драўляных будынкаў траншэя выразалася з вёскі і зігзагамі вілася па пожні. Ад дамоў Кляйнвальда на траншэю клаўся густы дым, з-за яго амаль нябачна было, што там наперадзе. Рухаліся па зігзагах траншэі асыярожна, зброю трымалі напачатку.

– А навошта яму аднаму ледзь ня бегчы, калі лепш разам з усімі, – спытаў Кужэльны.

– Э, бачу, ты, дзядзька, мала ваюеш, – зноў загаварыў Самовічаў напарнік. – Бяжыць ён, каб лепшыя трафеі падабраць. Каньяк, кансервы, цыгарэты, шакалад. Ды многа чаго з афіцэрскіх бліндажоў. Падбярэ і з камандзірамі падзеліцца. А як жа былому капітану пагоны вярнуць?.. Праўду кажу, Сіўцоў? Ты ж з ім таксама даўно на фронце.

– Як у ваду глядзіш, – хрыпла прамовіў баец, які ішоў апошнім па траншэі.

Кужэльны адзначыў пра сябе, што побач з ім, пэўна, бывалыя салдаты. Сваіх навабранцаў ён згубіў яшчэ калі забег у двор, і не прыкмеціў, як тое адбылося, бо міны накрылі зьнянацку і лопалі так блізка, што мароз па скуры поўз.

– Вы як хочаце, а я пайду верхам, – сказаў адзін баец і вылез з траншэі. Неўзабаве да яго на бруствер паднялося яшчэ некалькі чалавек. Усе яны хутка адаліліся ад Кужэльнага, а з ім засталася толькі двое байцоў. Адзін з іх назваўся Хведарам, другі – Іванам.

– Цяпер ты ў нас вядучы, – Хведар зьлёгка крануў за локаць Сьцяпана. – Рухай, а мы ўсьлед.

Кужэльны не сьпяшаў, прыслухоўваўся і ўглядаўся ў густы дым на кожным павароце траншэі. Мінулі яшчэ некалькі зігзагаў і нікога не сустрэлі.

– Чуеце, нехта бяжыць сюды, – зашаптаў Іван.

З дыму вытыркнуўся невысокі, з перакошаным ад страху тварам немец. Кужэльны ўсхапіўся на ногі і крыкнуў: “Рукі ўверх!”

– Ніхт шысэн, ніхт шысэн! – чужак з пераляку ўпаў пад ногі Кужэльнаму і загаласіў. – Іх... плен, іх фатэр фір кіндэр... плен... плен...

Усё адбылося так нечакана, што Сьцяпан на нейкі момант разгубіўся. Ягонья спадарожнікі таксама аслупянелі. Немец плакаў і паўтараў, што ён бацька чатырох дзяцей. Кужэльны заўважыў, што ў яго няма зброі і з пляча сочыцца кроў.

– Уставай! – Кужэльны ўзмахнуў руляю вінтоўкі. Немец усхапіўся, выняў з кішэні фотакартку і стаў тыкаць у яе пальцам: “Іх фатэр... фір кіндэр!” Сьцяпан зірнуў на здымак і пазнаў на ім немца. Побач з ім было чацьвёра малых і жанчына.

– Прыстрэль яго! – ня выцярпеў Хведар, – не магу чуць гэтага энку.

Сьцяпан паднёс да яго твару фатаграфію:

– Бацьку чатырох малых, бяззбройнага, які сам здаецца ў палон, забіць...

– Дык вядзі яго адсюль. А то застрэлю гэтага вар’ята.

– Куды весьці? Хай сам ідзе ў вёску. Там нашы збіраюць гэтакіх ваякаў. Як думаеш, Іван?

– Ты тут за старшага, вырашай...

– Калі так, то я адпускаю, – Кужэльны аддаў фотакартку немцу і паказаў рукою на вёску. – Бяжы туды.

Немец, недаверліва пазіраючы на іх, асьцярожна вылез з траншэі, адступіў некалькі крокаў, а затым з усіх ног налёг у Кляйнвальд.

– Так яно лепей, – Сьцяпан выцер узмакрэлы лоб і зірнуў на Хведара. – Давай закурим? Сёньня двойчы ад сьмерці адварнулі.

Хведар моўчкі дастаў з кішэні капшук і насыпаў на падстаўленую Кужэльным паперку махоркі. Сьцяпан успомніў сваіх малых, і ў душы раптам горка зашчыміла:

– Немец адпусьціў, а каб сам да яго ў рукі патрапіў? Хто ведае – ён, мо, й не адпусьціў бы, а застрэліў ня думаючы... – Кужэльны і не заўважыў, як перад ім вырас Самовіч:

– Дзе ён?

– Хто?

– Фрыц. Пакуль мы, – разжалаваны капітан паказаў на свайго спадарожніка, за плячыма якога вісеў нямецкі ранец, нечым наладаваны даверху, – афіцэрскі бліндаж абшуквалі, ён, гад, зьбег. Дзе ён? Вы яго дабілі?..

– Не. Як страляць... У яго чацьвёра малых дзяцей...

– Дык ты яго адпусціў?! – Самовіч упёрся злымі вачыма ў твар Кужэльнага.

– Ён пабег у вёску здавацца нашым у палон.

– Адпусціў! Ворага на полі бою... – Самовіч пазіраў то на Кужэльнага, то на свайго спадарожніка, які нервова таптаўся на месцы і быццам паказваў, што яму надакучыла тырчэць з багатаю здабычаю за плячыма, калі трэба яе хутчэй падзяліць і схваць. – Гэта – здрада, разумеш ты, што табе за гэта будзе? Як тваё прозьвішча? Кажы!

– Хто ты такі, каб я называў табе сваё прозьвішча.

– Ну пачакай, я цябе знайду, здраднік, – Самовіч падаў знак свайму спадарожніку, і яны засьпяшалі да вёскі.

Вецер, нарэшце, аднёс дым у поле, і траншэя, па якой моўчкі ішлі Сьцяпан, Хведар і Іван, цяпер добра праглядвалася. Здаля бачыліся купкі байцоў.

– Трэба нам да іх, – парушыў маўчаньне Хведар. Яны дагналі групу на чале з маладым лейтэнантам, які сказаў, што немцы адступілі і трэба ісьці ў вёску, дзе абсталявалася вышэйшае камандаваньне.

Ужо ў прыцемках знайшлі незанятую вялікую пуню, наладаваную саломай і адразу паклаліся спаць. Сьцяпан, хаця ім і казалі, што немцаў адагналі, лёг непадалёку ад дзьвярэй, каб зручна было, калі што якое, выскачыць на вуліцу.

Каля поўначы Кужэльны прахапіўся ад рэзкага сьвятла ў твар. Не адразу, але ўбачыў незнаёмага капітана з ліхтаром:

– Ён? – спытаў капітан.

За ягонымі плячыма нехта прашаптаў:

– Ён...

Капітан ціха, але сурова вымавіў:

– Устаць!

Сьцяпан, не ачомаўшыся як сьлед ад сну, ускочыў на ногі і пачаў апранаць шынель ды ад хваляваньня доўга не трапляў у рукавы.

На вуліцы сьвяціла поўня. Кужэльны краем вока ўбачыў двух узброеных вайскоўцаў і Самовіча з капітанам. Рулі вінтовак канваіраў ледзь не краналі сьпіну Сьцяпана. І толькі цяпер ён раптам ясна ўсьвядоміў, што арыштаваны па даносе Самовіча. У грудзях узнялася крыўда, але ён стараўся не падаваць выгляду, глядзеў пад ногі, выбіраў куды ступіць між друзу.

Арыштаванага прывялі да цаглянага будынку. Увайшлі ў нейкія вельмі прасторныя сені, дзе на абшляванай сьцяне цьмяна блішчэла невялікая газавая лямпа і сядзеў на лаўцы вартавы. Затым пайшлі па доўгім калідоры і трапілі ў вялікі з добрай мэбляю пакой. Там за круглым сталом сядзелі афіцэры. Сярод іх Кужэльны пазнаў капітана Кірылава, які незадаволена зыркнуў на яго:

– Што ж ты, сукін сын, ваяваць ня хочаш... Мо, баптыст?

– Не, не баптыст і ваяваць не адмаўляюся.

– Тады чаму немца не застрэліў, а адпусціў?

– У яго дома чацьвёра дзяцей, фотакартку паказваў. Вось я і ня стрэліў, а загадаў яму самому кіравацца ў вёску і здацца ў палон.

– Пашкадаваў... Шараговы Самовіч гнаўся за тым немцам, страляў, але з-за туману прамахнуўся. А ты адпусьціў...

— Не адпусьціў, а накіраваў у палон...

Кірылаў з жалем глянуў на Сьцяпана і зьвярнуўся да капітана:

– Мо, даруем, разведчык?.. Няўжо пагоніш яго ў свой аддзел?

– Позна – папера зарэгістраваная. Самовіч занёс яе адразу ў аддзел, а ня мне.

Выйшлі. Сьцяпан ішоў ужо не выбіраючы дарогі. За ім соп капітан з пісталетам у руцэ. У галаве Сьцяпана тачылася недарэчная думка: “Вось, каб Бог зараз зрабіў так, што перад сьмерцю мне далі права пакараць таго, хто данёс – забіў бы гэтага гада Самовіча, і рука не здрыганулася б”. Кужэльны глянуў на неба і ўбачыў, што яно чыстае, без ніводнай хмурынькі. На ўсходзе пунсавеў сьвітанак. “Будзе сонечна, а мо і цёпла, – мільганула думка. Пэўна, Бог так вырашыў адзначыць мой апошні дзень”. Усё, што адбывалася і адбываецца, здалося Сьцяпану неверагодна дурнотаю, якую робяць гэтыя людзі, апранутыя ў вайсковую форму.

– Прыняць управа, – загадаў канваір.

Кужэльны ўзьняў вочы і ўбачыў, што насустрач гоняць ваеннапалонных. Стомленья немцы маўкліва праходзілі міма. І раптам з іх натоўпу да яго данеслася: “Камрад! Гітлер капут!”

Сьцяпан спачатку не зьвярнуў увагі на гэткае гергатаньне, потым яго, як нешта штурханула. Ён глянуў на калону і аслупянеў – з калоны махаў рукою яму той самы немец, якога ён адпусьціў.

– Твой фрыш? – з нейкім шкадаваньнем прамовіў разведчык. – Яго цяпер у лагер, а цябе...

Кужэльны зразумеў, на што намякае капітан. Стала млосна, ён прыпыніўся. “Ідзі!” – штурхнуў яго ў плечы афіцэр. Сьцяпан зрушыў з месца з цяжкасьцю пераадольваючы слабасьць, а яна навалілася такая, што хацелася ўхапіцца за плот, які раптам паплыў назад.

Ішлі нядоўга, апынуліся ля зграбнага цаглянага дамка, з якога выйшаў сяржант.

– Прымай арыштаванага, а я дакладу Сямёнаву і спаць... – капітан паклаў пісталет у кабуру і ўвайшоў у памяшканьне. Новы канваір, ня кажучы ні слова, адвёў Кужэльнага ў невялікі хляўчук непадалёку ад камяніцы. Там пахла гноем, хоць ён і быў акуратна сабраны з дашчанай падлогі, якую выскраблі і нават памылі.

Да канца дня Кужэльнага не турбавалі. А перад вечарам вартавы адамкнуў дзьверы і загадаў ісьці ў дом. У адным з пакояў яго чакалі два маёры і капітан. Досьць лагодна прапанавалі сесьці і расказаць пра сябе: хто ён, дзе і як жыў у акупацыі, патлумачыць, чаму адпусьціў немца. Кужэльны гаварыў і ня мог стрымаць сьлёз. Афіцэры не перапынялі, слухалі ўважліва, і яму здалося, што яны разумеюць яго.

Адзін з маёраў назваўся Сямёнавым, галоўным сьледчым па яго справе і назваў сваіх напарнікаў:

– Старшыя сьледчыя – маёр Сазонаў, капітан Віктараў.

Потым падняўся з-за стала і пачаў хадзіць па пакоі нібыта ў роздуме. Раптам рэзка наблізіўся да арыштаванага і закрычаў:

– Ты – здраднік! Ты ня выканаў прысягу! Немцы цябе яшчэ дома завербавалі, так! Кажы!

Кужэльнага гэтыя словы як ашпарылі. Ён глядзеў на маёра і маўчаў. Той яшчэ больш распаліўся, падскочыў і ўдарыў кулаком у твар. Сьцяпан хістануўся, але ўседзеў на зэдліку. З носа пацякла кроў. Ён ўцёрся рукавом. Сямёнаў абышоў вакол стала і яшчэ раз з усяго маху тыцнуў Сьцяпану ў вусны. Скрываўлены Кужэльны плюхнуўся на падлогу. Сямёнаў стаяў ля яго і крычаў: “Звербавалі? Прызнавайся, не рабі сабе горш!” Кужэльны глядзеў на афіцэра з незразумелым яму самому шкадаваньнем. Сямёнаў вярнуўся на сваё месца, а да арыштаванага рынуліся Сазонаў і Віктараў і пачалі мясіць яго нагамі, прыгаворваючы: “Кажы, падла, кажы...”.

...Сьцяпан Пятровіч апрытомнеў і ўбачыў у цьмяным сьвятле лампы з артылерыйскай гільзы, тья самыя твары сьледчых.

– Успомніў, што яшчэ ў акупацыі быў завербаваны нямецкай разведкай, – нахіліўся над ім Сямёнаў, – паролі, яўкі, прозьвішчы сувязных. Выкладвай, сволач!

– Ніякай разведкі... Нічога ня ведаю... – ледзь чутна прашаптаў Кужэльны.

– Сазонаў! – закрычаў Сямёнаў. – На стул яго і капцілку да морды.

Арыштаванага падхапілі пад рукі, пасадзілі, паднесьлі агонь да твару. Шчака засквырчэла, Сьцяпан завьў ад болю і паваліўся ніцма на падлогу. Яго адлілі вадою і загадалі вартавому адвесьці ў хлеўчык.

Кужэльны прыйшоў у сябе толькі перад сьвітанкам. Ён ляжаў на халоднай падлозе і глядзеў на вакно, якое з кожнай гадзінай рабілася ўсё больш выразным. Дзесьці пад падлогаю папісквалі пацукі, але не адважваліся паказацца на вочы. З вуліцы чуліся крокі вартавога, які хадзіў вакол хлеўчука, часам кашляў – пэўна, мерз. Сьцяпан Пятровіч глядзеў на акно, і яму прыгадалася, як ён гэтаю парою малаціў жыта, і гэтка ж чырвань прабівалася ў пуню. Сьлёзы сьціснулі горла, і ён, як малы, заплакаў.

Праз некаторы час дзьверы хлеўчука скрыпнулі і адчыніліся наўсцяж. Зайшлі Сямёнаў і Віктараў. Маёр глянуў на Кужэльнага і сказаў капітану:

– Вядзі яго і не марудзь.

Той расшпіліў кабуру, дастаў пісталет:

– Уставай! Пайшли.

Кужэльны падняўся, галава кружылася, як у п’янага. На двары Віктараў загадаў яму ўзяць рыдлёўку, і пагнаў наперадзе сябе на край сяла, ад якога пачыналася шырокая асфальтаваная дарога. Сьцяпан Пятровіч чамусьці зноў успомніў сонца, што заглянула раніцою ў хляўчук, і раптам зразумеў, куды яго вядуць з рыдлёўкаю. Сьлёзы зноў набеглі на вочы, і далей ён ішоў ня бачачы нічога наўкола, а толькі адчуваў, як капітан тыцкае пісталетам яму ў плечы. За вёскаю Віктараў скамандаваў:

– Стой! Распранайся!

Сьцяпан Пятровіч кінуў на прамерзлую зямлю шапку, шынель, гімнасьцёрку, зняў чаравікі і раскруціў абмоткі.

– Капай яму! – паказаў на рыдлёўку канваір.

Зямля была яшчэ ня дужа прыхопленая марозам. Кужэльны капаў як апантаны. Мокры жоўты пясок разьлятаўся ў бакі. А капітан прысьпешваў і нерваваўся. Да ямы падбег Сямёнаў і злосна закрычаў:

- Нямецкія танкі ўжо ў вёсцы! А ты марудзіш! Страляй яго!
- Вылазь і стань да ямы тварам, – пачуў Кужэльны голас Віктарава.
- Страляй! Загадваю! – як укушаны вішчэў Сямёнаў. Па раскіданым пяску Кужэльны пасьпеў зрабіць некалькі крокаў, як грывнулі раз за разам два стрэлы. Абедзьве кулі трапілі ў грудзі. Сьцяпан ніцма бухнуў на халодны пясок і заціх. Маёр падскочыў да арыштанта, убачыў, як з яго грудзей пульсуючы выбягае кроў, махнуў рукою беламу, што палатно, капітану:
  - Гатоў, бяжым адсюль!

...Сьцяпан Пятровіч расплюшчыў вочы, варухнуўся – невыносны боль пранізваў грудзі. На нейкі момант падалося, што ён моцна спаў і толькі прачнуўся. Над ім вісела цёмнае неба, але суцэльнай цемні не было – сьвятло нябачнага месяца, які плыў недзе па-за хмарамі, прабівалася да зямлі. Намогся паварушыць праваю рукою і не адчуў яе. Нейкі час ляжаў нерухома, а потым пачаў леваю мацаць грудзі. Далоня натрапіла на нешта ліпкае, мокрае. “Кроў!” – пранізала сьвядомасьць, і ён успомніў, што з ім адбылося. Застрэлілі і не пахавалі – зьбеглі... Сьцяпан Пятровіч паспрабаваў яшчэ раз падняцца, але ў грудзях хліпнула, на вочы наплыла цемень, і ён зноў праваліўся ў цемру...

Другі раз апрытомнеў Кужэльны на золку. Холад тысячамі іголак працінаў яго голае цела. Затым раптоўна як пацяплела – адчуваньне холаду знікла. “Мо мяне наогул як чалавека няма ўжо на гэтай зямлі? – падумалася яму. – Мо я сапраўды нежывы. А толькі душа мая яшчэ тут”. Кужэльны ўспомніў словы маці пра тое, што чалавек, калі памірае, дык душа яго колькі часу яшчэ ня ўносіцца ў неба, а лунае над мёртвым целам. Павекі сталі зьліпацца – неадольны сон наваліўся на яго. Ён не супраціўляўся. І раптам як хтосьці сказаў яму:

- Ты жывы.

Кужэльны ўстрапянуўся. Холад зноў агарнуў яго. Сьцяпан згадаў, што капаў магілу на ўздарожжы, ля асфальту. Значыць, трэба паўзыці да дарогі, бо тут яго ніхто ня знойдзе. Ён намогся і лёг на живот, паляжаў трохі і паспрабаваў рухацца, але сілаў не было. Яшчэ пачакаў, затым зрушыў з месца: абапіраўся на локці і метр за метрам цягнуў непадуладнае балючае цела наперад. У скупым сьвятле ранку ўгледзеў асфальт. Апоўдні дапоўз да дарогі. Позірк выхапіў падмурак нейкай забудовы – метрах ста, ня болей. Трэба туды... Сьцяпан Пятровіч упёрся рукамі ў асфальт, але ў вачах пацямнела, і зноў прытомнасьць пакінула яго.

– Курт, – пачуў Кужэльны нейчы голас і расплюшчыў вочы. Над ім навис маршчынсты твар жанчыны.

- Курт! – паўтарыла жанчына. – Ён жывы, жывы...

Над Кужэльным схіліўся стары. Ён казаў нешта па-нямецку, але Сьцяпан не разумеў яго. І толькі, калі той запытаў: “Дойч?” – адмоўна паварушыў галавою.

– Русіш! – захвалывалася жанчына і стала нешта хутка гаварыць старому. У Кужэльнага зноў усё паплыло перад вачыма, і ён праваліўся ў забыцьцё.

Прышоў у сябе Кужэльны праз тры дні. Першае, што ўбачыў – бінты,

якімі быў абкручаны да поясу, затым шэрыя споднікі і на нагах цёплыя шкарпэткі. Спачатку яму здалося, што знаходзіцца ў шпіталі. Агледзеўшыся, прыкмеціў пузатыя бочкі, драўляныя скрынкі, столь з чырвонай цэгла і здагадаўся, што гэта скляпеньне вялікага дома. Побач нікога не было, але Кужэльны зразумеў, што небясьпека мінула – ён, пэўна, у добрых людзей, калі перабінтаваны, вымыты, на цёплым ложку і накрыты баваўнянаю коўдраю. Рыпнулі дзьверы, і ўвайшла жанчына.

– Гутэн таг! – яна паставіла на крэселка місачку з дзіцячай маленькаю лыжачкай і пачала Сьцяпана, як малога, карміць кашаю.

– Эсэн, эсэн, – прыгаворвала старая.

Кужэльны праглынуў лыжак пяць і больш ня змог, – забіў моцны кашаль, які рваў да болю горла.

– Гут, – уздыхнула немка. – Шлафэн, шлафэн.

Кужэльны зразумеў яе – спаць. Немка ўсьміхнулася і выйшла. Сьцяпан заснуў.

На зьмярканы да яго завітаў гаспадар падворку, які назваўся Крэсьляндвiртам. Ён прыйшоў з доктарам Бекерам. Крэсьляндвiрт прынёс малюпасенькую газавую лямпу, паправіў кнот і запаліў яе. Доктар раскруціў бінты і зрабіў два ўколы.

Крэсьляндвiрт, які ведаў трохі рускіх словаў, стаў тлумачыць Кужэльнаму, пра што яны хацелі б дазнацца. Як зразумеў іх хворы, немцы дапытваліся, хто ён і чаму з прастрэленымі грудзямі апынуўся на дарозе, дзе ў гэты час не было ні рускіх, ні немцаў. Сьцяпан Пятровіч намагаўся патлумачыць, але ў яго нічога не атрымалася.

Ішлі дні. Кужэльны хоць марудна, але лепшаў. Бекер наведваўся праз кожныя два дні, выслухваў, змазваў раны нейкай сьмярдзючай маззю, усьміхаўся і зьлёгка паляпваў хворага па шчацэ: “Гут”.

Тыдні праз два немка прывяла ў скляпеньне маладжавую жанчыну. Яна павіталася па-нямецку, прысела да Сьцяпана і спытала ці разумее ён па-польску.

– Так, разумею.

Маладжавая папрасіла, каб ён раскажаў пра сябе.

– Гаспадары – добрыя людзі, – патлумачыла яна, – ім даверыцца можна.

Кужэльны пачаў распавядаць, што з ім здарылася. Гаварыў доўга. Жанчыны плакалі. Пасьля маладжавая зноў зьвярнула да Кужэльнага па-польску:

– Марта хвалюецца за вас, бо доўга знаходзіцца вам тут вельмі небясьпечна. Кажыце, што могуць наведвацца сюды нямецкія салдаты, і вас расстраляюць або адправяць у лагер. Вернуцца рускія, а гэта так і будзе, бо Гітлер ужо прайграў вайну, яны таксама не пакінуць вас жывым. Я вашых камуністаў добра ведаю – сядзела да трыццаць васьмага ў іхняй турме. Да гэтага жыла са сваім мужам-латышом у Ленінградзе, ён працаваў інжынерам, але адной ноччу прыйшлі і забралі яго, а праз тыдзень мяне з малым таксама арыштавалі. Мой хлопчык памёр... Пяць гадкоў яму было. Памёр у перасыльнай турме. А мяне перад пачаткам нямецка-польскай вайны выпусцілі, нічога не патлумачылі. Я паехала ў нямецкае пасольства і вярнула на радзіму, сюды, у Прусію. Потым выйшла замуж за сына Марты. Вам трэба добра абдумаць, што рабіць, бо рускія абавязкова прыйдуць сюды...

Жанчына замоўкла. Гаспадыня сьціскала мокрую ад сьлёз хустачку і паўтарала:

– О, майн Гот, майн Гот!..

Марта штодня карміла Кужэльнага. Крэсьляндвiрт таксама зачасьці ў скляпеньне, аглядаў вялікія драўляныя скрыні, валізкі, мяхі, уздыхаў і паказваў Сьцяпану Пятровічу ў бок захаду:

– Вір фарэн нах Мюнхен.

Ужо з тыдзень назад Сьцяпан Пятровіч выходзіў на вуліцу падыхаць сьвежым паветрам. Гаспадары дазналіся пра гэта і не замыкалі на ключ сенцы. У апошнія ночы хворы зусім прывык да сьвежага паветра і падоўгу затрымліваўся на двары. Было прыемна падставіць твар ветру, што дзьмуў недзе з мора, слухаць, як ён пасьвітвае ў галінах блізкага дрэва. І гэтая ноч, калі Кужэльны выйшаў на двор, падалася цёплаю. Падаў рэдкі дожджык. З нябачнага агароду пахла, як падалося, прымарожаным лісьцем капусты. “А што, калі рушыць адсюль дамоў? – успыхнула кволае жаданьне, – пайду ноччу, днём буду хавацца”.

Думкі прабірацца дамоў, на Петрыкаўшчыну, мацнелі ў Кужэльнага з кожным днём. Лежачы ў скляпеньні, ён ужо ўяўляў, як будзе ісьці, як харчавацца. Спадзяваўся, што гаспадары ўхваляць яго і на дарогу дадуць ежы. Вопратка цяпер яго ніяк не нагадвала, што ён мае дачыненне да вайскоўцаў – добрыя боты, пінжак, цёплае паліто і вязаная шапка. “Аддыдзя далей на ўсход, а там цывільных больш, – разважаў Сьцяпан Пятровіч. – Там сыду за літоўца ці паляка. Калі затрымаюць, скажу, што ўцёк у Прусію ад немцаў, куды быў вывезены ў час акупацыі”.

Удзень гаспадар амаль не пакідаў скляпеньня, усё адбіраў нейкія хатнія рэчы і выносіў наверх, аднойчы глянуў на Кужэльнага і паказаў на ўсход:

– Русянд шнэль ком, ком.

Сьцяпан зразумеў, што вельмі хутка набліжаюцца сюды рускія, і вырашыў праз дні два ноччу пакінуць гаспадароў. На наступны дзень да яго з гаспадаром завітаў доктар, агледзеў і выслухаў Кужэльнага, і сказаў:

– Гут зольдатэн!

Сьцяпан стаў тлумачыць ім, што заўтра мае намер рухацца дадому. Немцы зразумелі яго, здзіўлена паглядзелі адзін на аднаго, аб нечым перамовіліся і разьвіталіся. Сьцяпан захваляваўся – яму раптам падалося, што цяпер старыя, каб хутчэй пазбавіцца ад яго, прывядуць жандараў ці яшчэ каго са сваіх вайскоўцаў. Аднак хутка пераканаўся, што нядобра падумаў аб сваіх выратавальніках. Праз паўгадзіны стары Крэсьляндвiрт зноў завітаў у скляпеньне з мапаю, паклаў на столік, тыцнуў у яе пальцам:

– Во гін дайнэ хаус?

Сьцяпан Пятровіч з цяжкасьцю прачытаў на мапе назвы населеных пунктаў, рэк і нарэшце знайшоў слова “Прыпяць”. Ён павёў пальцам па блакітнай палосцы, пакуль не прачытаў ля кружочка з якарам “Петрыкаў”.

– Тут я жыву, – захваляваўся Кужэльны. Крэсьляндвiрт паглядзеў на месца, куды паказваў Сьцяпан Пятровіч і паківаў галавою:

– Драй гундэр кіляметр, фэрштэйн?

- Я, я, фэрштэйн. Трыста кіламетраў. За месяц дайду...
- Найн, – не пагадзіўся гаспадар. – Моргэн Эва загэн, фэрштэйн? Кужэльны заківаў галавою, бо зразумеў, пра што кажа стары.
- Гут, – паляпаў ён Кужэльнага па плячы і пакінуў скляпеньне.

Зноў амаль да самага ранку Кужэльны абдумваў, як яму кіравацца на радзіму. Ён разумеў, што шлях будзе цяжкі і небяспечны – натрапіш на вайскоўцаў, немцаў ці на сваіх, і апынешся яшчэ ў горшым становішчы, чым цяпер. Але Сьцяпан Пятровіч цывёра намерыўся ісьці, упэўніў сябе ў гэтым канчаткова і перад ранкам заснуў. Аднак разспацца не ўдалося – на сьвітаньні з двара данеслася гудзеньне машыны.

“Мо старыя вырашылі мяне здаць уладам”, – Кужэльны стаў слушаць, што адбываецца звонку. Рухавік нябачнага аўтамабіля колькі хвілінаў гырчэў ля ганку, потым сьціх. Забухалі боты па прыступках, і нехта ўвайшоў у дом. Кужэльны на ўсялякі выпадак апануўся і прысеў на ложку.

– Майн лібэр Ганс, майн лібэр, – пачуўся зверху ўсхваляваны голас Марты.

Па гэтых воклічах Кужэльны здагадаўся, што ў дом завітаў нехта блізкі.

Надвячоркам у скляпеньне спусьціліся стары Крэсьляндтвэрт і высокі, гадоў пад сорок, нямецкі афіцэр. Кужэльны ўбачыў срэбра на ягоным каўняры, шырокі чорны пасак, на якім вісела чорная кабура, і затросься ад страху. Афіцэр адразу загаварыў на дрэннай рускай мове:

– О вас мне рассказывайт майн фатэр. Я приехал отправляйт фатэр и мутэр нах дойчлянд сегодня. Завтра будет позьдно. Вы можете ехайт с ними, как домашни рабочий. А если оставайт здзесь, вас ваши стрэляйт. Я дам вам документ, как командант военной части, что вы есть восточный арбайт. Так?

– Так, – пагадзіўся Кужэльны.

– Тогда скоренько надо ехать нах станция. Там есть комендатур, что отправляйт нах Дойчлянд.

Немец прысеў да століка, выняў з кішэні паперу з пячаткамі і запісаў у яе прозьвішча Сьцяпана. Калі даведка была зробленая, ён перадаў яе Кужэльнаму:

– Счастливо.

На наступны дзень зранку выехалі. За вёскаю Крэсьляндтвэрт пагнаў каня шпарчэй. Марта ўсё глядзела і глядзела на сваю сялібу і выцірала хусьцінкай сьлёзы, якія беглі па жоўтых, што воск, шчаках. Самотна пачуваў сябе і Сьцяпан, бо разумеў, чаму плача старая жанчына. Наперадзе чакала і іх, і яго невядомасьць і небяспека. За Крэсьляндтвэртамі з сяла цягнуліся брычкі, доўгія вазы, таксама наладаваныя даверху дамашнім скарбам. Усе кіраваліся на станцыю. Кужэльны разумеў, што яны таксама баяцца рускіх і небеспадстаўна. За гады акупацыі сам досьць нацярапеўся ад іх сыноў – служак Гітлера.

“Трэба ж, каб так сталася, – скрушна ўсьміхнуўся ён, – уцякаю з немцамі! Куды?! Мо саскочыць з возу і пабегчы праз поле, да лесу? Там схавалася да прыходу сваіх, а потым прыйсьці і павініцца – расказаць пра ўсё. Мо зразумеюць, мо даруюць?”

– Русіш флігер цывіль пуф, пуф! – перапыніў думкі Кужэльнага Крэсьляндтвэрт і паказаў пугаю ў бок ад дарогі. Сьцяпан Пятровіч глянуў

туды і ўбачыў на полі трупы людзей і жывёлаў. Стары працягваў абуралца і лаяцца на рускага лётчыка. Кужэльны разумеў яго гнеў і маўчаў, але, калі вазьніца разышоўся і стаў крычаць, ён не сьцярапеў:

– А вашыя там у нас кляйнэ кіндэр, мутэр гундэр, таўзен шысэн, га?

– Я, я! Шысэн нацы, фашо. Фольк дойчлянд найн, – запярэчыў гаспадар, зноў раззлаваўся, але на яго прыкрыкнула жонка, і ён з усяе сілы сьцебануў пугаю каня.

Гаспадар не стамляўся махаць пугаю, сьпяшаўся. Сьцяпан Пятровіч адварнуўся і глядзеў назад. Раптам Крэсьляндвірт прытрымаў каня і крануў за плячо Кужэльнага:

– Русіш!

Сьцяпан Пятровіч павярнуўся і вачам сваім не паверыў – як халпала вока, наперадзе ішла калона ваеннапалонных. Крэсьляндвірт нейкі час рухаўся за ёю, але адзін з канваіраў паказаў рукою, каб аб'язджаў. Воз панёсься міма палонных. Кужэльны з болем глядзеў на стомленых, худых абарванцаў. Яны ледзь-ледзь перастаўлялі ногі. Многія ішлі босыя. Праз хвілінаў трыццаць ваеннапалонныя засталіся ззаду. Асфальт павярнуў управа і пралёг праз гонкі малады бярэзьнік. На вяршыньках яшчэ самотна трапяталі пад ветрам жоўтыя лісьцікі. Кужэльнаму нейкі момант уявілася, што едзе ён праз той самы, аж белы ад ствалоў маладых бярозак лес, які за ягонаю сялібаю разьбегаў па-над Прыпяцьцю. Бывала, здаралася Сьцяпану Пятровічу, везучы гэткаю парою атаву, заскочыць у бярэзьнік і нарэзаць паўмяха баравікоў і падбярэзавікаў... Кужэльны глыбока ўздыхнуў і адчуў, што і тут пахне грыбамі, як дома.

Наперадзе паказаліся будынкi станцыі, семафоры і доўгі эшалон. На ўездзе быў шлагбаум, ля якога стаялі жандары і правяралі дакументы. Жандар прагледзеў пашпарты старых і вярнуў, а даведку Кужэльнага доўга разглядаў, потым стаў крычаць на Крэсьляндвірта. Але той рашуча запярэчыў. Вайсковец узьняў аўтамат і загадаў Сьцяпану зьлезьці. Кужэльны ў роспачы паглядзеў на старых і пакорліва саскочыў з возу.

З будкі, што была побач са шлагбаўмам, выйшлі два вайскоўцы з бляхамі на шыі і загадалі Сьцяпану ісьці наперад. Спачатку гналі праз бярэзьнік, а потым напразткі кудысьці праз узаранае поле. “Зараз тут і прыкончаць!” – забухала моцна ў грудзях, запяклі раны. Кужэльны аглянуўся на вартавых, і яму палягчэла – яны няспешна ішлі за ім і аб нечым ціха гутарылі. Поле скончылася, паўстала нізіна, хутчэй упадзіна – шырокая і доўгая. На сярэдзіне яе віднеліся баракі, абнесеныя калочым дротам, высокія вышкі з пражэктарамі.

– Лагер! – здагадаўся Кужэльны і крыху супакоіўся.

У лагеры, куды прывялі Кужэльнага жандары, было больш за тысячу такіх рабочых, як ён. Немцы іх сабралі сюды ад гаспадароў, пэўна, з усёй Прусіі. Гаварылі зьявольеныя на нямецкай, французскай, ангельскай мовах. У асобным бараку трымалі і палякаў. Не было толькі рускіх. Кужэльнага спачатку памясьцілі да палякаў, а праз некалькі дзён перавялі ў другі барак, дзе былі венгры і румыны. Усіх вязьняў ноччу падымалі з нараў, ставілі ў шарэнгі і гналі капаць акопы. Капалі сьпешна, апляталі маладымі вольхамі, бярозамі, якія секлі ў навакольных лясах і вазілі на грузавіках сьпецыяльныя каманды нямецкіх салдат. Вязьням ахоўнікі крычалі безупынна: “Арбайтэн, арбайтэн!” У лагер вярталіся перад поў-

наччу, вячэралі нахапок, а яда была, як для малога, – місачка адваранай бручкі ды малюпасенькі кавалачак хлеба з мякінай.

У адзін дзень Кужэльны біў ломам грунт і выкідаў яго з траншэі. Побач з ім працаваў нізкаваты шыракаплечы ваеннапалонны, апрануты ў венгерскую ваенную форму. Калі ахоўнік трохі адышоў у бок, незнаёмец зашаптаў:

– Прыміціў тэбэ шчэ ў баракові, думаў, шо кацап. Тапэрыка бачу ні – робіш вільмі шчыра.

– А ты не мадзяр? – здзівіўся Сьцяпан Пятровіч ягонай украінскай гаворцы.

– Мадзяр, цількі з Буковіны. Там усі мы, буковінцы, балакаемо по-свэйску, місцовому, хоць разуміемо і по-мадзярску.

– Я беларус. Быў рабочым у аднаго гаспадара. Ён паехаў у Германію, мяне прыгнالی сюды.

– Го як? – здзівіўся букавінец і зашаптаў. – Копаймо, бо вяртаецца наш пільнавальнык.

Ахоўнік наблізіўся і стаў уважліва глядзець на Кужэльнага. А ён бачачы гэта, старанна вычэрпваў зямлю, якую толькі што надзяўблі ломам. Немец зрушыў і павольна пайшоў уздоўж траншэі.

– Дзякуй Богу, пранэсла, – уздыхнуў букавінец. – А то ж міг прычапытыся, як учэра до трох румыніў, якых застрэлыў на місці цількі за тэ, шчо закурылы. На тэбэ свіі більмы ўставыў, бо мусіць одзіўка твоя прыміцілася – файнішшая, чым у гіншых.

Кужэльны нічога не адказаў букавінцу, а сам падумаў: “Гэтыя ахоўнікі, калі траншэі будуць зробленыя, усіх расстраляюць”.

На наступны дзень на акопах вязьняў затрымалі даўжэй, чым раней. Калі нарэшце іх, галодных і перамерзлых, прыгнالی ў барак, то яны былі дужа здзіўленыя – у памяшканьні амаль што адзін на адным ляжалі рускія ваеннапалонныя.

– Го ў німціў дзіло швах, колы й ых на окопі, – здзівіўся букавінец. Сьцяпан Пятровіч прамаўчаў, а пра сябе адзначыў: “Гэта, пэўна, тыя бедалагі, якіх гнالی па тым асфальце”.

Дні тры палонныя трымаліся асобна ад астатніх вязьняў. Немцы ставілі іх у шарэнгі асобна. Але потым усіх перамяшалі, бо на траншэях разбору не было – капалі разам. Хутка і перазнаёміліся. Кужэльны даведаўся, што большасць ваеннапалонных немцы захапілі тут, у Прусіі.

Надвор’е, якое некалькі дзён было досыць халодным, зноў зьмянілася – з боку мора папаўзылі нізкія хмары, заімжэў дробны дождж. Пацяплела. Надвяхоркам, калі з неба не ліло, зьяўляліся нават камары. Адночы заўважыў іх Сьцяпан Пятровіч і сказаў букавінцу:

– Зіма яшчэ далёка – бачыш куцьцю таўкуць.

– Дай Бог мілосты, – пагадзіўся той. У гэты момант нехта ззаду крануў Кужэльнага за плячо:

– Ты хто? – Сьцяпан Пятровіч азірнуўся і аж зьнямеў. На яго глязелі знаёмыя, тыя ж нахабныя вочы, што і тады ў траншэі, калі адпусьціў немцаў.

“Самовіч, сука!” – стральнула ў галаве.

Твар Кужэльнага наліўся чырванню, вочы заблішчэлі і ён, ня помнячы сябе, рэзка ўзьняў рыдлёўку, гатовы растружчыць ёю галаву свайго ворага.

– Стэпанку! – схапіў яго за руку букавінец. – Ты шчо, біды захоціў? Зараз нас усіх тут прышыюць до зэмлі.

Самовіч зьбялеў і затросься, як у ліхаманцы:

– Ты, ты ўва... ўваск-р-р-о-с!

– Жывы я, сука, застаўся, каб цябе... – Сьцяпан Пятровіч зноў узняў рыдлёўку і апусьціў бы яе на галаву Самовіча, але той ухіліўся і жалезны штых па тронкі ўвайшоў у зямлю.

– Заб’ю, гад! – скрыгатаў зубамі Кужэльны, але выцягнуць з зямлі рыдлёўку ня здолеў – букавінец наступіў на яе нагою.

– Він твай ворыг, хай, алэ нэ губі сэбэ. Копаймо, бо на нас ужэ зіркаюць. – Самовіч выкарыстаў момант і адышоў. Нейкія хвіліны Сьцяпан Пятровіч ня мог супакоіцца, калаціўся ад злосьці, а потым расказаў букавінцу пра ўсё, што з ім адбылося. Напарнік слухаў і не пераставаў выкідваць зямлю з траншэі. Калі Кужэльны выгаварыўся, замоўк, букавінец заплакаў:

– Розумію тэбэ, Стэпанку. Ты папаўся, як нашы жызі, у твій Білорусі, колы Хорці рышыў іх немцам віддаты. Нашы охфіцэры казалы ім істы до партызаніў. А ціі нэ хоцілы браты: прывізітэ, моўляў, віз зброі, тоды візмэмо. Жыдам тым было, як тобі зарэ. Праўда, воны ўкралы ціі віз зброі, а нас за гэто ўсіх у лагір, у Пільшу. Так воно і ў тэбэ тут – свои – заб’юць, німцы – тэж. Божэ, Божэ, будзь мілыстывы.

Букавінец змоўк, выцер сьлёзы і раптам запытаў:

– Ты праваслаўны чы католік?

– Маці ў касьцёл хадзіла.

– Гэто добрэ. Тобі трэба з відгэтуль до пілякыў. Воны своих нэ отдадуць. Я відаю. Буў жа там. Ого, пілякі гоноровы і відважны. Німціў нэнавідзяць і большывікіў тэж. До ых трэба, Стэпанку...

...Ноччу Кужэльны праз сон адчуў, што яму раптам заткнулі рот сьмярдзючаю анучаю, закруцілі рукі назад. Ён расплюшчыў вочы і жахнуўся – Самовіч і яшчэ пяць ваеннапалонных паднялі яго, як куль, і намерыліся несці ў другі канец, дзе была бакоўка для старшых па бараку. Ня маючы магчымасьці крычаць, ён замычэў.

– Што бальць, Стэпанку? – спрасонку запытаў букавінец і адзін з нападнікаў падскочыў да яго і стукнуў кулаком па галаве.

– Маўчы, мадзьярская курва!

Кужэльнаму стала млосна, кінула ў пот, узялі дрыжыкі. У бакоўцы яго, як у якую яміну, кінулі на падлогу – зьверху сьвятло ледзь-ледзь прабівалася, але Сьцяпан Пятровіч усё ж убачыў над сабою пятлю, падхапіўся і хацеў выцягнуць з роту кляп. Яго апярэдзілі, заламалі рукі і зьвязалі.

– Чытай вырак, Віктараў, – пачуўся нечы прыцішаны голас, і Сьцяпан, як ачнуўся ад сну – намогся, разарваў матузок на руках і вырваў кляп з роту:

– Хто даў вам права вешаць мяне? За што?

– Гэта рашэньне камітэту выратаваньня, – адказаў з цёмнага кута той самы голас.

– Ты правакатар, фашысцкі паслугач! – паспяшаў уставіць сваё капітан Віктараў, які таксама быў тут.

– Сволач! – рынуўся да свайго былога ката Кужэльны, але яго зноў

схапілі за рукі. – Каго слухаеце, выратавальнікі? – Сьцяпан хрыпеў ад злосьці і крыўды. – Ён жа энкавэдыст, ён мяне месяц назад расстрэльваў толькі за тое, што я немца адпусьціў, які прасіўся, бо ў яго чацьвёра дзяцей. Во глядзіце! – Кужэльны разарваў на грудзях кашулю і паказаў рубцы ранаў. – Меткі ягоных куль.

– Гэта праўда, капітан? – сурова пачулася з кута.

– Ён фашыстам прадаўся, калі быў у акупацыі. Спытайце ў яго, – Віктараў паказаў на Самовіча.

– Спытаць у яго?! Ды гэта ж ён данёс на мяне энкавэдыстам. Ня мог я страляць немца, у якога дзеці, і ён у нас ня мог стрэліць – зброі ня меў. У палон прасіўся. Я і адпусьціў... – працягваў Кужэльны. – А гэты адразу пасья бою данёс. Хацеў, пэўна, каб вярнулі яму пагоны афіцэра.

– Што скажаш, Віктараў? – вымавіў нябачны чалавек. – Факты выкладвай, контрразьведчык. Даказвай, што перад намi сапраўдны шпiк.

Віктараў маўчаў. На нейкі момант у бакоўцы стала так ціха, што было чутна, як нешта пстрыкае ў патроне лямпачкі.

– Зразумела, – прагучала з кута. – Як кажуць, крыць табе няма чым, капітан. На той сьвет адправіць невінаватага вельмі лёгка. Але мы і ў такіх абставінах павінны быць прынцыпова справядлівымі. Чую сэрцам, гэты чалавек кажа праўду, таму, лічу, яго трэба адпусьціць. Хто супраць?

У Кужэльнага зашумела ў галаве, і падлога стала зьнікаць з вачэй. У бакоўцы зноў стала ціха. Толькі чулася, як напружана дыхаюць прысутныя. Цягнуліся хвіліны, і цішыню ніхто не парушаў.

– Ніхто ня супраць, – уздыхнуў чалавек. – Цябе адпускаем, а гэтыя, што наклепалі на цябе, адкажуць. З імі разбярэмся. Ідзі і нікому пра ўсё, што тут было, ні слова.

Сьцяпан Пятровіч, не адчуваючы пад сабою ног, пакінуў бакоўку і асьцярожна, каб нікога не пабудзіць, накіраваўся да сваіх нараў.

– Ты? – здзівіўся букавінец, – тэбэ шчо, відпустылы?

– Адпусьцілі.

...Вязьні працавалі без перапынку. Ахоўнікі лютавалі больш звычайнага – то ў адным, то ў другім месцы над траншэю чулася, як сабачы брэх: “Арбайтэн, арбайтэн!” Пасья палудня за лесам, які быў ад траншэяў з кіламетры тры, загрымела, быццам там пачалася моцная навальніца. Дрыжэла зямля, церушыла з бруствераў. Немцы працягвалі крычаць і не давалі нікому разагнуцца. Моцна бухала ўвесь астатак дня, а калі сьцімнела, у тым баку пачалася бліскавіца.

– Фронт блізка! – вязьні радаваліся, але не пераставалі капаць, бо баяліся ахоўнікаў, якія чапляліся ні за што. Па траншэі перадавалася як вестка адзін аднаму: “Трымайцеся – хутка вызваленьне”. Апоўначы вязьняў прывялі ў лагер, без вячэры загналi ў баракі, і загадалі не выходзіць з іх: за парушэньне – расстрэл. У баракіх захваляваліся. Адны даводзілі, што немцы наглуха зачыняць дзьверы і падпаляць баракі, другія казалі, што яны самі баяцца, каб вязьні не ўзбунтаваліся. Спакваля ўгаманіліся – стома брала сваё.

У вокнах з кратамі прабілася сьвятло новага дня, а сірэны ўсё не было. У баракі, дзе быў Кужэльны, палічылі, што лагерная ахова вырашыла ліквідаваць вязьняў і таму чакае, калі яны пачнуць без дазволу выходзіць на вуліцу. Нейкі час вязьні баяліся нават устаць з нараў. Потым знай-

шоўся сьмяльчак, які ўзьлез на вакно, што было досыць высока ад падлогі, але якраз насупраць кулямётнай вышкі, і ўгледзеў, што на ёй нікога няма.

– Хлопцы! – закрычаў ён. – Немцаў няма, драпанулі.

– Воля-я-я! – вязьні рынуліся на вуліцу, плакалі, абдымаліся, крычалі. Аднак лагер ніхто не пакідаў. Чакалі Чырвоную Армію. Кужэльны з букавінцам блукалі па лагеры, прыпыняліся то ля адной, то ля другой купкі вязьняў, каб падслухаць, пра што гаворка. Усюды весяліліся, цешыліся свабодаю. Адзін Кужэльны ня мог радавацца, бо ведаў, што калі трапіць да сваіх, то Віктараў з Самовічам яго выдадуць. Букавінец таксама трывожыўся, баяўся, што і яго рускія адразу арыштуюць, бо службы ў венгерскай арміі.

– Даваймо, Стэпанку, – прапаноўваў ён, – пакіль вашы нэ прышлы, ліпш уцікаты відсюля.

– А зловяць нас па-за лагерам – як мы дакажам, хто мы. Табе няма чаго баяцца, скажаш, што ты венгерскі яўрэй. Цяпер рускія за яўрэяў і добра ведаюць, як твой той Хорці аддаваў іх Гітлеру на згубу.

– Ні, ні, Стэпанку. Вашы ціі, што тэбэ хоцілі повісіты, разім з тобою і мэнэ відадуць, побачыш.

– Не хачу я бачыць. Заўтра пайду дамоў, буду лясамі прабірацца на Петрыкаўшчыну. Іншае дарогі ў мяне няма. Сёньня надвячоркам і пакіну лагер.

– Цэ ты, піўно, правільно зробіш, – падтрымаў яго букавінец. – Але ж потрыбно хліба на кухні выпросіты, хіць на зуб, бо Біг відае, шчо на твоім шляху сустрынэцьця.

– Праўду кажаш. Зладкую торбачку і пайду прасіць, – з гэтымі словамі Кужэльны зайшоў у барак. За ім ступіў букавінец. Не пасьпеў Сьцяпан Пятровіч дайсьці да сваіх нараў, як ля яго вырасьлі Віктараў і Самовіч.

– Давай на вуліцу, сука! – грозна ўскрыкнуў Самовіч.

– Ня маеце права ўчыняць самасуд! – твар Кужэльнага наліўся крывёю.

– Маем, – ступіў да яго Віктараў. – Я цябе там не дабіў, здраднік. Цяпер кончу. Марш на вуліцу!

Але ў гэты момант з двара данеслася гамана ўзбуджаных вязьняў, затым радасныя воклічы.

– Свае! Свае!

Усе рынуліся на вуліцу. Не ўстрымаліся і Самовіч з Віктаравым.

Кужэльны не пайшоў на вуліцу. Букавінец таксама застаўся і паўтараў:

– Утэкай, Стэпанку! Утэкай!

Вязьні вярнуліся ў барак расчараваныя: казалі ў лагер на студэбэ-керы завіталі ня рускія, а палякі. Яны вярбуюць каталікоў у сваё войска.

– Стэпанку! – аж падскочыў ад радасьці букавінец. – Хутчый ідэмо і запышэмся ў іхнэ войско.

Дабраахвотнікаў службы у польскай арміі набралася больш за сто чалавек, пераважна палякі і каталікі з Літвы і Латвіі. Калі фармаваньне калоны было закончанае, капралы ды афіцэры пачалі складаць сьпісы наwerbаваных – пыталіся, адкуль родам, прозьвішча, імя, імя па бацьку

і год нараджэння. Пасля да дабраахвотнікаў звярнуўся афіцэр у чыне маёра, які паведаміў, што яны ўлічваюцца ў польскую армію, кіраўніцтва якой знаходзіцца ў Лондане. Як толькі ён замоўк, з натоўпу вязняў, што назіралі здалёк, выйшаў Самовіч, падышоў да маёра і нешта прашаптаў яму на вуха. Твар афіцэра насыцярожыўся, ён запытаў:

– Хто Кужэльны?

– Я, – выйшаў са строю Сьцяпан. Афіцэр уважліва аглядзеў яго:

– Гэты кажа, – паказаў ён на Самовіча, – што ты служыў фашыстам.

– Хлусіць, – захвалываўся Кужэльны. – Тут, у лагеры, яны мяне хацелі павесіць за тое, што застаўся жывым пасля расстрэлу савецкай контрразведкай.

– Так было? Хто ведае? – паглядзеў маёр на дабраахвотнікаў.

– Я відаю, – ступіў наперад букавінец і, хвалючыся, расказаў усё, што чуў ад Сьцяпана. Калі скончыў, маёр паглядзеў на Самовіча:

– Адаць яго вам, бальшавікам, каб расстралялі зноў, ня можам. – Самовічу нічога не заставалася, як уцягнуць шыю ў плечы і пайсьці прэч.

Добраахвотнікаў вывелі за вароты лагера і загадалі садзіцца ў тры крытыя грузавікі. Машыны ехалі без прыпынкаў. Насустрэч ім траплялі доўгія абызы палякаў, што вярталіся ў Прусію. Яны махалі рукамі і радасна крычалі: “Нех жые Польшка!” Мінуў яшчэ дзень у дарозе. Мясо-васьць пайшла глухая, бязлюдная. На адным з прыпынкаў навабранцам раздалі нямецкія вінтоўкі з патронамі і патлумачылі, што ў любы момант могуць сустрэцца немцы ці рускія і давядзецца бараніцца. У старым лесе машыны з вузкай незаезджанай дарогі завярнулі на начлег у вялікі хутар. На сядзібе са змроку выступілі пуня, хата, хлявы, сьвірны. Гаспадар, стары паляк, сустрэў няпрошаных гасьцей хмура і няветліва – моўчкі паказваў, дзе можна размясьціцца.

Сьцяпан Пятровіч прымасьціўся на нізенькім услончыку ля адчыненых дзвярэй грубка, дзе пішчэлі і плакалі сырыя дровы. Паляк прысеў побач.

– Дзе мы? – пацікавіўся Сьцяпан Пятровіч.

– У тым баку – недалёка Вісла, а з другога – старая мяжа з Германіяй, – адказаў гаспадар.

– Дык і тут ужо таксама немцаў няма? – падцягнуўся бліжэй да агню Кужэльны.

– Пакуль ня бачылі, але чуў ад знаёмых, што іхнія войскі рухаюцца ў Варшаву, дзе па-над Віслай стаяць бальшавікі і чакаюць, калі швабы выб’юць там паўстанцаў – нашых хлопцаў.

Кужэльны не зразумеў, пра што кажа гаспадар, але ня стаў распытваць. Паляк таксама тужліва маўчаў.

Пасля хутара ехалі па лясных дарогах яшчэ цэлыя суткі. Надвор’е ня радавала. Раніцай ціснуў мароз, што хапаў за плечы нават праз паліто, а днём безупынна несьліся па небе нізкія хмары і сыпалі зверху то сьнег, то дождж. Нарэшце, машыны зарулілі на вялікі, агароджаны высокім плотам пляц. Маёр разьдзяліў усіх на дзьве групы. Першая засталася, а другая, у якой апынуўся і Кужэльны, на чале з маёрам пайшла праз хмызьняк у цемру. Амаль навобмацак ішлі досыць доўга, затым пачуўся вокліч вартавога. Маёр яму адказаў.

– Ты, Лэнза, халера ясна? – загучэла зблізку.

- Я, я, Яцэк! Прапусьці нас, бо холадна і цемень да пракляцьця.
- Холад – ня швабы. Учора, што воўк авечак, вынюхвалі нас. Ноччу прыйшлі. Добра, што вартаваў Гурэц са сваімі хлопцамі, і немцы не пералезьлі цераз мост.
- Апускай яго! – закрычаў маёр.

У гэты момант нешта наперадзе зарыпела і шмякнулася на зямлю. Затым нябачны вартавы ўзняў над галавою ліхтар, каб было відаць, як прайсьці праз багністае балота па звязаных бярозавых жэрдаках, якія паздраднічку прагіналіся пад нагамі, але не пераламаліся. Ліхтар амаль не асьвятляў дарогу, а толькі паказваў, куды рухацца. Калі ўсе перайшлі, вартавы Яцэк стаў круціць верацень – бярозавае палена, на якое намотваліся вяроўкі, прывязаныя да аднаго канца жэрдак, і мост узняўся ўверх.

Лэнза завёў сваіх людзей у доўгую пуню, дзе былі саломы і сена:

- Тут будзем да сьвітання. Рыхтуйце пасьцелі і адпачывайце, хлопцы.

На сьняданак павялі прасекаю між старых клёнаў. Хутка паказаліся дзьве вайсковыя кухні. Ля іх увіхаўся вусаты з чырвоным носам вайсковец, у кажушку і польскай шапцы-рагатыўцы. Кухар кідаў кожнаму ў міску ці кацялок пяць-шэсьць вараных бульбінаў і кавалак ялавічыны. Ля кухняў затрымаліся нядоўга. Зноў пашыхталіся ў калону. Маёр са спачуваньнем глядзеў, як прыцэньваўся, на кожнага з навабранцаў, затым паведаміў, што адсюль павядзе іх да месца пастаяннага кватараваньня. Гэта аказалася вялікая польская вёска. Спыніліся ля пустое школы, у канцы яе. Навабранцаў разьбілі на ўзводы і роты. Былі прызначаны камандзіры і нават ад’ютанты. Кужэльны з букавінцам трапілі ў гаспадарчую групу. Ёй даручалася наладжваньне кухні і здабываньне харчу ў насельніцтва.

Наступныя дні жыцьця ў вёсцы асабліва нічым не вылучаліся. Кужэльны і букавінец дапамагалі на кухні і пачувалі сябе няблага – жылі ў цяпле і былі сытымі. Астатнія з іх таварышаў маршыравалі на школьным пляцы, вучыліся прыёмам штыкавога бою, як цэліцца, зараджаць выдадзеную ім зброю. Рабілі ўсё, што належала ў войску, толькі не стралялі. Маёр Лэнза патлумачыў гэта тым, што трэба захоўваць кансьпірацыю.

Жыхары вёскі лялі Чырвоную Армію, якая стаяла каля Віслы і як быццам чакала, калі немцы канчаткова задушаць паўстаньне краёўцаў і зруйнаюць ушчэнт горад.

- Ня можа быць такога. Пэўна, тут нешта іншае стрымлівае нашых, – разважаў Кужэльны з букавінцам пра нараканьні агонцаў. – Мо сілы назапашваюць, бо наступаюць жа з лета. Беларусь, Украіну, Прусію ўзялі, частку Польшчы, а Варшава – моцная крэпасць, сходу ня зоймеш.

– Ні, Стэпанку, – не падтрымліваў яго букавінец, – мні здаецца гэта вельмі тонькая політыка русакіў. Побачыш, шчэ полякі з полякамі будут бітыся. Зрозумій, Пільшча, покуль німэц не захопіў, была паньскою. А зарэ, колы бэз краіўціў візьмуць Варшаву, зробяць Пільшчу совіцкаю. Краіўці нэ з чырвонымі, тому і піўстаньне пднхалы.

- Выходзіць, што сапраўды нас у Варшаву?
- Зрозумій – нас і прывізлы нэ туды, дэ ўжэ рускіе, а дэ – німці.

Гаворка ў Кужэльнага і букавінца адбывалася сам-насам пры абіраньні бульбы ў пакойчыку, акно з якога выходзіла на пляц. Сьцяпан чакаў, што яшчэ скажа сябар, а ён раптам змоўк і паказаў на двор:

- Побач, кількі охфіцыроў прыйхало.

На двары сьпешвалася да дзясятка коньнікаў у ботах, ладных шынялях і рагатыўках з бліскучымі кукардамі-арламі. Частка з іх, пэўна, вышэйшага званьня афіцэры, перадаўшы сваіх коней іншым, накіравалася да дзвярэй, дзе размяшчалася камандаваньне атраду. На вуліцы раптам сьцямнела, паваліў буйны сьнег.

– Хлопцы! – гукнулі з суседняга пакою. – Давайце бульбу і дроў прынясіце, падкінем у печ – сьвятлей будзе, а то ж як вечар насунуёся.

Неўзабаве на кухню прыбег ад маёра дзжурны па штабе і паведаміў, што абед будзе раней вызначанага часу.

Палуднавалі сьпешна, бо было загадана з усім рыштункам і зброяй выходзіць на пляц і станавіцца ў шарэнгі. Кужэльны і букавінец, пакуль зьбіралі свае рэчы, трохі спазьніліся – выйшлі на пляц, калі атрад быў пашыхтаваны і чакаў каманды. Воддаль ад шарэнгаў ажыўлена гутарылі аб нечым госьці-афіцэры. Сьнег не пераставаў ісьці, часам налятаў парывісты вецер, ляскаў весьнічкамі, гуў у кронах высокіх соснаў, што падступалі да вёскі. Усе прыціхлі і чакалі, што скажуць вышэйшыя камандзіры. Нарэшце госьці селі на сваіх коней і пакінулі пляц. Маёр падышоў да навабранцаў. Яго памочнік капітан Тугальскі далажыў, што атрад гатовы да маршу.

Лэнза агледзеў сваё войска і ціха паведаміў:

– Нам загадана ісьці на дапамогу паўстанцам, якія яшчэ змагаюцца ў падзямельях Варшавы. Пойдзем, хлопцы, цераз лясы, багны і так ціха, каб швабы нас не прыкмецілі і ня ўчулі.

З сяла выйшлі недзе а пятнаццатай гадзіне. Сьнежаньскі дзень амаль згас і рухалася стала цяжэй. Абапал вузкай лясной дарогі, якой кіраваліся, высіўся сівы бор. Неба ачысьцілася ад хмараў і дыхала з вышыні холадам, трывожыла душу таямнічае сьвятло маўклівых зорак. Прыпынкаў не рабілі. Праз гадзіны дзье хадзі ў лесе трохі пасьвятлела – узышла і паднялася поўня. Лэнза збочыў і прапускаў атрад, паўтараючы:

– Ня спаць, хлопцы. За ноч павінны дайсьці да Гэрліха. Там нас чакаюць. Ня спаць!

Да Гэрліху прыйшлі на досьвітку. Наўкола стыў пад холадам усё той жа стары бор, а сярод яго на ледзь бачным лапіку бязьлесся, агароджаным высокім плотам, месцілася вялікая будыніна. Кужэльнаму яна падалася доўгаю пуняю, затым убачыў вялікія вокны, ганкі і зразумеў, што гэта старая польская хата.

Тры дні навабранцы елі і спалі. Досьць клопатаў было толькі ў гаспадарнікаў. На чацьвёрты дзень раніцаю на двор завіталі людзі ў цывільным. Спачатку яны трымаліся асобна, нечага чакалі. Калі атрад стаў у калону, маёр аб'явіў:

– У Варшаве ў тунелях многа нашых. Іх трэба выратаваць, непрыкметна вывезьці ў лясы. Падзелімся на групы. У кожнай будзе свой праваднік, – Лэнза паказаў рукою на цывільных.

Кужэльны і букавінец трапілі ў дзясятку, якую павёў пажылы варшавяк. Калі адышлі ад Гэрліху, ён спыніўся і паведаміў:

– Да Варшавы два дні пешага шляху. Ісьці будзем пераважна ноччу, бо немцы ля самага гораду і ў яго навакольлі дужа пільныя. Рускія вось васьмь пачнуць наступленьне і прабрацца на бераг Віслы стане яшчэ складаней. Над ракою ўвесь час вісяць ракеты. А трапіць нам туды трэба

абавязкова – там выхад гарадскога калектара, праз які дасягнем падзямельля. Разумею, што вельмі рызыкаўна, але іншага шляху ўратаваць паўстанцаў няма. – Праваднік уздыхнуў, нейкія хвіліны маўчаў, пэўна, чакаў, што хто-небудзь нешта скажа. Ніхто не азваўся.

Ішлі, як і раней, лесам, праз ноч ноч ён парадзеў, і ўсе ўбачылі засьнежаную, пакрытую лёдам раку. Гэта была Вісла. Па-над ёю цягнуліся лазьнякі, дзе-нідзе бераг рабіўся высокім, а затым зьніжаўся. Часта прыходзілася далёка адхіляцца ад русла, абыходзіць восеньскія разьлівы. Здаралася доўга адседжвацца ў лазьнях, бо недзе непадалёку раўлі маторы, бухалі гарматныя стрэлы. Праваднік нічога не тлумачыў. Харчаваліся нямецкімі кансервамі, якія па пяць бляшанак выдалі ў Гэрліху.

Пад раніцу трэцяй ночы, як пакінулі Гэрліх, прыйшлі да месца. Было цёмна. З аднаго боку сьцішана хлюпала, з другога – над галовамі вісеў абрывісты бераг. Ішлі пад ім, ціснуліся да яго, калі на вадку клаўся доўгім слупам прамень пражэктара. Сьвятло мацала раку, яе берагі і ўзьнімалася ўгару. Затым у неба з шыпеньнем ляцелі ракеты. Праважаты пры сьвятле даваў знак спыніцца. Як толькі рабілася цёмна, ішлі далей. Так цягнулася з гадзіну. Нарэшце наперадзе ў сьвятле ракеты ўсе ўбачылі лазьнякі. Праваднік спыніўся і стаў мацаць высокі бераг. Усе асьцярожна ступалі за ім.

– Тут, – ціха сказаў ён. – Зараз, калі засьвеціць ракета, убачыце. Пагасьне – палезем.

Ракета, як пачула яго, зашыпела і высьвеціла ў берагавым грунце адтуліну, вышынёю больш за метр. Яна нагадвала верх занесенай рачным ілам старой цаглянай брамы.

– Лезьце за мной і трымайце нападатове зброю, бо тут могуць быць і немцы, – цывільны прыгнуўся і ступіў у калектар. Праз некалькі крокаў адтуліна пашырэла, ведучы ўглыб. Праваднік выняў з-за пазухі невялікі газавы ліхтар і запаліў яго:

– Мы ў галоўным калектары. Мяне клічуць Адам Турэвіч. Калі немцы захопяць, – я вас ня ведаю, а вы – мяне. Сустрэліся ў падзямельлі. Зразумелі?

Усе маўчалі, і Турэвіч рушыў далей.

Пад нагамі булькацела вада, пахла затхласьцю і сырасьцю, але было зацішней і цяплей, чым там, на беразе. Калектар, наколькі яго выхопівала сьвятло ліхтара, пралягаў проста. Праз роўныя адрэзкі ад галоўнага каналу адгаліноўваліся рукавы. Там таксама струменіла вада. Прайшлі яшчэ нейкі адцінак шляху і прыкмецілі падвышэньне. Турэвіч дастаў з кішэні складзены аркуш паперы, разгарнуў яго, паднёс да вачэй, а ягоныя спадарожнікі паселі на сьлізкі дол, падклаўшы пад сябе хто што – аўтамат, карабін, рукавіцы, рэчмяшок.

– У план глядыць – боіцца заблудзіцца, – букавінец заварушыўся ля Кужэльнага і смачна пазяхнуў. Сьцяпан Пятровіч змаўчаў, толькі часцей засмактаў самакрутку табакі, на якую толькі што разжыўся ў хлопца Антоніка. Кужэльны ўбачыў ягоны хатуль і зразумеў, чаму той так моцна соп ззаду. Рэчмяшок юнака быў пад завязку наладкаваны патронамі.

Далей зноў ішлі нікуды не зварочваючы, хоць на шляху трапляліся ўсё тые ж адгалінаваньні. Калектар пачаў паглыбляцца. На мокрых ходнічках ногі сьлізгаліся, як на гладкім лёдзе. Насьцярожаная цішыня ды

аднастайнае булькатаньне вады сьведчылі, што тут – глухое бязмежжа пустаты. Букавінец зрэдку мармытаў пра сябе:

– Мо дарымна мы піўзем. Тут, мабуць, ні тых піўстанціў, ні німціў нэма.

Яму не адказвалі. Турэвічаў ліхтар плыў па скляпеньні. Раптам на-версе загрукатала. Праваднік спыніўся.

– Над намі пяць метраў, а тое і больш. Мо, швабы б’юць па мурах, а мо... – Ён не дагаварыў, бо ў гэты момант гримнула так моцна і працяжна, што са столі аж паляцеў мокры мох і вострыя аскепачкі цэглы. Бухнула яшчэ. Усе застылі ў страху, прыслухоўваліся. Грукат паўтарыўся, але аддалена. Толькі зрушылі з месца, як Турэвіч узяў руку, даючы знак спыніцца.

– Чую, бягуць! Падрыхтавацца да бою! – праваднік схаваў за пазуху ліхтар, – мо нашы, а мо і немцы.

Заляскалі замкі вінтовак і аўтаматаў, наступіла трывожнае чаканьне. Тупат невядомых набліжаўся. Удалечыні ўзьнікла сьвятло. Яно спачатку плыло па столі, а затым заліло сьцены, сьляпіла вочы.

– Швабы! – убачыў факелы Турэвіч і стаў страляць, а за ім усе астатнія. Калектар запоўнілі стрэлы, дым і вырыкі па-нямецку. Страляніна цягнулася некалькі хвілінаў. Сьвятла паменела.

– Кладзіся! – закрычаў Турэвіч. – Зараз ачомаюцца. – Яго словы заглушыла доўгая кулямётная чарга. Запальныя кулі завігталі над імі, выбіваючы кускі цэглы, якія, як шрот, разьляталіся ў розныя бакі. Да кулямётных стрэлаў далучыліся аўтаматныя. “Хлопцы! Назад да адгалінаваньня!” – прарваўся праз клёкат стральбы Турэвічаў крык.

Група па бруднай вадзе адпаўзла назад. Сьвятло факелаў зноў загойдалася, заскакала па столі і сьценах. Ніхто ня бачыў, дзе тое адгалінаваньне, а толькі імкнуўся хутчэй адпаўзыці...

Нейкі час група, трохі супакоіўшыся ад толькі што перажытага, ішла назад. Турэвіч наперадзе сьвяціў і старанна разглядаў разгалінаваньні, але ня збочваў. Было зразумела, што ён цяпер дрэнна арыентуецца і шукае знаёмы шлях. тым часам прыціхлая кананада пачала ўзмацняцца – яе грукат дужэ і зноў набліжаўся. Раптам праваднік спыніўся:

– Глядзіце! Здаецца, там людзі. Гэй, хто вы? – ён памахаў ліхтаром. У сьвятле азначыліся тры постаці. Яны, трымаючы адно аднаго, ледзь рухаліся насустрач.

– Варшавякі мы. Хаваліся тут ад налёту.

– Нямецкага?

– Не. Бальшавікі Варшаву бяруць. Там усіх заваліла, а мы... – той, хто гаварыў, захістаўся, Турэвіч падтрымаў яго.

– Хлопцы! У каго бінт? Трэба іх перавязаць.

Разам з параненымі накіраваліся далей у пошуку выхаду з калектару, але праз колькі метраў спыніліся – наперадзе дыхаў дымам і пылам абвал. Вярнуліся на ранейшае месца, чакалі, бо Турэвіч зноў шукаў адгалінаваньне, па якім можна выйсьці з падзямельля. Урэшце знайшоў. Канал быў вузейшы, без ходнічкаў, таму пайшлі проста па вадзе, якая месцамі бралася вышэй за калені. На яе ніхто не зважаў – імкнуліся як мага хутчэй выбрацца ў больш-менш ціхае месца, дзе не варушыцца цэгла і ня так страшна грукоча наверх. Сьцяпан Пятровіч ня зводзіў вачэй з ліхтара Турэвіча і не зьвяртаў увагі, што нехта за ім стогне, просіць у Бога

ратаваньня. Пры пераходзе аднаго месца групу зноў напаткаў дым, які плыў са шчылінаў столі канала, лез у вочы і рот. Нарэшце апынуліся на пляцоўцы, ад якой у розныя бакі пачыналася два адгалінаваньні. Пасярэдзіне яе вілася ўверх жалезная лесьвіца і сваімі канцамі ўпіралася ў круглую столь з бетону. Але ў ёй адтуліны не было. Турэвіч агледзеў верх, прыслушаўся.

– Тут бясъпечней. Бетон – ня цэгла. Яго залілі, відаць, перад вайной. А лесьвіцу пакінулі для гісторыі... – Турэвіч заспакойваў сябе і сваіх спадарожнікаў. Усе паселі на халодную і мокрую падлогу. Параненыя варшавякі, якія дагэтуль хоць як яшчэ трымаліся, а тут зусім здалі, трызьнілі, прасілі вады.

Сьцяпан Пятровіч дастаў тэрмас, наліў кіпенню, стаў паіць параненых. Турэвіч, глядзячы ў сваю талерку, каторы раз спрабаваў вызначыць месца знаходжаньня.

Зноў тупалі па вузкім адгалінаваньні. Як і раней, пад нагамі хлюпала, а наверху грукатала. Ліхтар правадніка выхопліваў то столь, то сьцены са старой цэгля, заімшэлай і вільготнай. Турэвіч намагаўся ўбачыць хоць які люк, а канал як на бяду быў глухі і бясконцы. Але варшавяк не губляў надзеі – упарта мкнуў наперад. Група плюхала і плюхала па вадзе досыць доўга і раптам сьвятло ліхтара здаля выхапіла парэнчы лесьвіцы. Праваднік радасна ўскрыкнуў і засьпяшаў туды. Калі наблізіліся, пераканаліся, што не памыліліся – сапраўды гэта быў выхад з калектара. Турэвіч па прыступках падняўся пад столь і ўважліва асьвятліў іржавы люк:

– Мы пад Старым мястам. Такія адтуліны толькі пад ім. Паспрабую адчыніць. – Ён падняўся вышэй, нагнуў галаву і, ухапіўшыся за парэнчы рукамі, стаў ціснуць плячыма на жалезнае вечка. У падзямельле дыхнула сьвежым марозным паветрам, звонку чуўся моцны гул, трэск і грукат. Праваднік высунуўся на паверхню да пояса. Усе назіралі за ім.

– Там ноч. Наўкола бухаюць снарады. Пачакаем раніцы, а тады і вызначымся, як быць.

Праваднік адыйшоў ад лесьвіцы і прысеў ля сьцяны, дзе было меней вады. Навабранцы маўчалі як анямелыя. Выбухі сталі мацнейшымі, падалося, што столь нібы заварушылася. Затым данёсься пранізлівы сьвіст, і грывотны выбух страсянуў падзямельле. Турэвіч падняў над галавою ліхтар і дзіка закрычаў:

– Бяж-ы-ы-ым... – яго голас перакрыў новы выбух.

Цагляная столь раскалолася і буйнымі глыбамі паляцела на галовы людзей. За ёю зашаргацела, як вада, што прарвала дамбу, зямля...

Кужэльны прыйшоў у сябе, калі адчуў, што на ягоныя грудзі цісьне нешта моцна і балюча. Паварушыў галавою, і з твару, быццам мокрая ануча, спаўзла сырая зямля. Дыхаць было цяжка. Нейкі момант ня мог уцяміць, дзе ён і што з ім. Вочы нічога ня бачылі – стаяла суцэльная цемь. У галаве і вушах – бясконцы гул. Паварушыў рукою, выцягнуў яе з зямлі і стаў мацаць грудзіну. Далонь натыкнулася на нешта цьвёрдае. Правёў па паверхні і здагадаўся, што гэта кавалак столі. І тут памяць вярнулася да яго. Сьцяпан Пятровіч зразумеў, што адбылося. Ад усведамленьня, што ён завалены ў падзямельлі, халодны пот паплыў па твары. Нейкі момант ён ляжаў нерухома. Адчуў холад, спрабаваў варушыцца і ня мог – непадуладнае цела было, як у пастцы.

– Канец! – наварнуліся сьлёзы, і ён закрычаў. Але голасу свайго не

пачуў, толькі яшчэ мацней загуло ў вушах. – Тут і сканаю. Ніхто ніколі ня знойдзе нават косыці, – у яго галаве праносіліся думкі адна страшнейшая за другую, – Божа, калі ты ёсьць, дапамажы мне. Ён зноў намагаўся адчуць сваё цела, але дарэмна – яго як не было. Зьнямогся і заціх. Сьвядомасьць паступова адыходзіла і наплывала дзіўнае забыцьцё. Прытомнасьць вярнулася, калі ён пачуў наверху моцныя выбухі. Зноў пасыпалася зямля. Вызваленаю рукою Кужэльны зьмятаў яе з твару, а яна ўсё сыпалася і сыпалася. Так цягнулася, пакуль выбухі не аддаліліся і не аціхлі. Калі Кужэльны зноў выслабаніў твар, яго нібы асьляпіла. Зажмурыўся і доўга не адважваўся глянуць – ня верыў, што аднекуль пранікла сьвятло. Потым усё ж адкрыў павекі і ўбачыў уверсе над сабою, ня больш чым у метры, дзірку.

“Выйсьце! – радасна забілася сэрца. – Трэба адкопчацца!..” Кужэльны адгроб зямлю з грудзей і стаў саштурхваць цагляны кавалак столі, напружыўся і з сілаю саштурхнуў яго ўбок. Дыхаць палягчэла. Нейкі момант адпачываў, а потым стаў адкопчаць другую руку. Спачатку ён не адчуваў яе, затым у далоні, пальцах закалола, запякло, і рука ажыла. Аддыхаўшыся, Кужэльны ўпёрся локцямі і прыўзняў тулава. У сьпіне нешта балюча хруснула. Ён яшчэ раз намогся і сеў. Доўга глядзеў на адтуліну і радаваўся – зьявілася ўпэўненасьць, што ўратаецца.

Высока над галавою вісела шэрае неба, з якога падаў сухі сьнег. Сьцяпан Пятровіч абапёрся на рукі і вылез з падзямелья. Ад сьвежага паветра закружылася галава, працяў холад.

Страляніна наўкола то мацнела, то цішэла, але не перапынялася. Кужэльны не рызыкнуў адразу вылезці з ямы, па-над якой віднеліся муры. З-за іх клубіўся чорны дым, рэзка пахла гарэлым. Ён адпоўз убок ад свайго лазу і вырашыў чакаць да цемры. Час ішоў марудна. Кужэльны, скурчыўшыся, ціснуўся да халоднай зямлі, пераварочваўся то на адзін, то на другі бок, каб хоць неяк сагрэцца.

З надыходам вечару крыху аціхла, і Кужэльны пачаў выбірацца з ямы наверх. Пасьля некалькіх спробаў яму ўдалося ўхапіцца за край варонкі і апынуцца ля тае сьцяны, што бачыў знізу. Аддыхаўся, пачаў рухацца ўздоўж муру, мацаў рукамі, каб знайсці ўваход. Непадалёку за сьцяною Кужэльны выразна пачуў гаворку на польскай мове.

– Давай пакурым, Франэк, – сіпеў нехта побач. – Мо яны на нас больш не палезуць. Рускія з плошчы іх выбілі.

– Пэўна, так, ціха ж... Руская артылерыя паўдня малаціла то па швабах, то па нас. Сувязістаў на тым месцы сьцяной накрыла. Добрыя хлопцы, шкада... Гарэлка ў іх была. Частавалі, калі дрот туды цягнулі. Цяпер нам бы яе, каб пагрэцца.

– На! – чыркнула запалка і запахла тытунём. Кужэльнаму раптам вельмі захацелася закурыць, і ён памкнуўся далей. Зрабіў некалькі крокаў і ўвайшоў унутр разбуранага будынку.

– Хто тут? – той жа сіплы голас прагучаў у цемры.

– Свой я, хлопцы.

– Глядзі, краёвец! – запалка асьвяціла Кужэльнага. Ён убачыў вайскоўца ў польскай форме і рагатыўцы.

– Адкуль узяўся?

– З ямы, што тут, блізка... ад бомбы. Дайце закурыць.

– А туды што, разам з бомбаю? – падаў у рукі Кужэльнаму цыгарэту вайсковец.

– Мы былі там, пад зямлёю. Усіх нашых заваліла, а я выпаўз.

– Што, прабіла да скляпеньня?!

– Дастала, – смачна цягнуў цыгарэту Кужэльны.

– А мы з Арміі Людовай, чуў пра такую? З рускімі Варшаву вызваляем. Тут другія суткі тырчым. Швабы на нас лезьлі, каб прарвацца з акружэньня. Заставайся пакуль што з намі.

Новыя знаёмыя пачаставалі Кужэльнага мерзлым хлебам, далі з біклагі вады. Затым усе трое забіліся ў кут разьбітага дома, ціснучыся адзін да аднаго, драмалі да раніцы. Калі разьвіднела, Кужэльны ўгледзеў насупраць муроў вуліцу, суцэльна ўсланую бітай цэглай і шклом. Было ціха, здавалася, што тут больш нікога няма. Але праз нейкі час з муроў на вуліцу высыпалі польскія жаўнеры. Яны абдымаліся і крычалі, што Варшава вольная – немцы ўцяклі. Дзесьці на бліжэйшых вуліцах моцна грукаталі танкі. Задымілі вогнішчы, запахла ежай. Аднекуль зьявіліся цывільныя людзі, яны кармілі вайскоўцаў хлебам, кілбасою, а адна бабулька прыхапіла вялікую каструлю гарбаты і налівала кожнаму, хто што падстаўляў. Кужэльны трымаўся сваіх новых знаёмых вайскоўцаў. Весялосьць расла, шырылася. Франэк кудысьці ненадоўга адлучыўся, вярнуўся досыць вясьлым, кінуў пад ногі Кужэльнаму кажушок і канфедэратку:

– Пераапранайся! На цябе страшна глядзець. Будзеш з намі.

Захмялелыя вайскоўцы сьвяткавалі перамогу нядоўга. Хутка на вуліцы зьявіўся коньнік-афіцэр. Ён пытаўся:

– Якая рота, полк?

– Першая, другая, чацьвёртая, пяты, першы, – крычалі вайскоўцы.

– Хто старшы?

– Няма, загінулі, – адказвалі жаўнеры.

– Прозьвішча? – паказаў ён нагайкаю на маладога захмялелага вайскоўца.

– Станіслаў Шугайскі, – засьмяяўся хлапец.

– Будзеш старшым.

– Ёсьць, – шчоўкнуў абцасамі Шугайскі.

Коньнік усьміхнуўся і сказаў:

– Выводзь людзей на пляц Волі. Там зьбіраецца дывізія.

Дзень прайшоў у мітусьні. Некалькі разоў станавіліся ў шарэнгі, пераходзілі з месца на месца, нечага чакалі. Начаваць Шугайскі прывёў сваіх людзей да крытых грузавікоў і загадаў у іх уладкоўвацца. Сьцяпан Пятровіч і яшчэ некалькі жаўнераў забраліся пад брызент студэбекера, прымаьціліся на снарадных скрынях і паснулі.

На наступны дзень пасля сьнеданьня сталі ў шарэнгі, ізноў усіх перапісалі і разьбілі на ўзводы і роты. На нейкі момант выглянула сонца. Заблішчэла на шкле машын, асьвятліла чорную ад копаці брукаванку і схавалася за хмары. Зацерушыў сьнег з дажджом. Падняўся вецер. Сьвістаў у абарваных правадах, ляскаў адчыненымі вокнамі ў паўразбураных дамах, падхопіваў сьмецьце, кружыў яго, затым імчэў па прылеглых вуліцах, дзе з плошчы выцягваліся калоны вайскоўцаў, за імі вурчэла, грукатала тэхніка. Апоўдні быў загад двум узводам, у адным

з якіх апынуўся Кужэльны, пагрузіцца на студэбекеры. Машыны досыць доўга выбіраліся з разьбітай і амаль у суцэльных пажарах польскай сталіцы, і затым узялі накірунак у бок Балтыкі. За горадам пабеглі засьнежаныя палі, далёкія сёлы і лясы. Машыны раўлі, калыхаліся на выбоінах. У брызент біў сустрэчны вецер, што гнаў насустрач сьнег з дажджом. Жаўнеры драмалі, абапёршыся хто на карабін, аўтамат, а хто і прылётшы на скрынкі з харчам і боепрыпасамі. Ня спаў толькі Кужэльны, хаця ў яго не было ніякіх думак – перажытае прытупіла пачуцьці. Гледзячы на афіцэраў у белых кажухах і рускіх шапках з арламі, на дарогу, якая з-пад колаў бегла назад, ён толькі мімаходзь прыгадаў, што, пэўна, ўжо, Наста атрымала звестку аб ім і сплакалася да зьямогі. Але ранейшае, тае тугі па доме не адчуў. Пачуцьцё радасьці ад таго, што застаўся жывым, было яшчэ сьвежым.

Афіцэры курылі і ціха размаўлялі. Пра што, Сьцяпан Пятровіч з-за гулу матораў, шуму ветру ня мог разабраць. Даносіліся асобныя словы: “мора” і “Балтыка”.

На сьвітанку машыны выпаўзылі з лесу і ехалі ўздоўж берага Балтыйскага мора. Ззаду заставаліся засьнежаныя дзюны, часам бачныя былі абгарэлыя вайсковыя грузавікі, разьнесеныя ўшчэнт нямецкія гарматы і іншая тэхніка. Дзе-нідзе валяліся зацярушаныя сьнегам трупы немцаў. Усё нагадвала аб вайне, якая тут толькі-толькі адкацілася на захад.

– Куды едзем? – за ноч жаўнеры адаспаліся і сталі дапытвацца ў афіцэраў. Тыя адгаворваліся жартам, але дакладна нічога не тлумачылі.

А другой палове хмарнага дня машыны спыніліся перад калючым дротам, які мацаваўся на бетанаваных слупах. За ім бачыліся цагляныя аднапавярховыя казармы і іншыя пабудовы. Студэбекеры павярнулі ў бок мора, мінулі расчыненыя насыеж вароты і спыніліся перад першым будынкам.

Жаўнеры выгрузілі з машынаў харч, амуніцыю, іншы рыштунак і сталі гадаць, куды іх прывезьлі.

– Тут – ваенна-марская база, – стаў тлумачыць пажылы вайсковец. – Вунь бачыце і шырокі канал з мора ідзе ў тую доўгую будыніну.

– Не, хутчэй – завод, дзе немцы нешта выраблялі і гэтую канаваю вывозілі, – запярэчылі яму некалькі жаўнераў. Спрэчка разгаралася. Іх перапынілі афіцэры, якія вярнуліся да машын.

Чарнявы, гадоў за трыццаць капітан Кавальскі, у ладна падагнаным па яго фігуры вайсковым кажушку і бліскучых чобатах, прайшоўся дапытлівым позіркам па тварах жаўнераў, а потым ледзь прыкметная ўсьмешка кранула яго вусны.

– Можа, на гэтай базе дабудзем да канца вайны, – сказаў ён. – Калі пашанцуе. Тут зьбіраліся і адплывавалі адсюль падводныя лодкі вермахта для выкананьня самых адказных заданьняў. У вышэйшага савецкага і нашага камандаваньня ёсьць меркаваньне, што немцы ў гэтым месцы схавалі сакрэтную дакументацыю, а мо і самыя лодкі. Завод – пад зямлёй і наўмысна затоплены. Ня выключана, што немцы, калі для іх наступіць крытычны час, сюды зьявяцца, каб забраць свае скарбы. Мы, чаго б нам ні каштавала, абавязаны не пусьціць іх сюды, зьнішчыць. На базе ўсе сістэмы жыцьцязабесьпячэньня не парушаныя. Значыцца, нездарма. З усіх бакоў – доты, якія злучаныя бетанаванымі траншэямі. Так што,

хлопцы, трэба глядзець і на мора, і на сушу. Могуць з вады зьявіцца і зверху – выкінуць дэсант. І дапамажы, як кажуць, нам Божа...

Пакуль абжывалі новае месца, адладжвалі быт, прайшло больш за месяц. У лютым задзьмулі з мора моцныя вятры. Жаўнеры несць варту ў дотах і траншэях і, хоць былі няблага апранутыя, вельмі мерзлі. Вярталіся ў казарму і адразу ціснуліся да грубак, якія палілі вуглем, што застаўся ад немцаў. Харчаваліся сыта – бо ў адным памяшканьні знайшлі многа кансерваў, мукі, бобу і нават селядцоў у спецыяльных бочках. Хапала і зброі – у кожным доце на спецыяльных бетанаваных платформах стаялі станкавыя кулямёты. Дзейнічала тэлефонная сувязь, штоноч сьвяцілі ў розных напрамках ад базы пражэктары.

– Будзьце ўважлівымі і пільнымі, – штодня, адпраўляючы на варту нарад, папярэджаў паручык. – Зьвяртайце ўвагу на самае, здавалася б, нязначнае.

Ужо многім надакучыла чуць кожны раз адно і тое ж. У дотах ці траншэях думалі, гаварылі больш аб доме, і аб папярэджаньні Кавальскага ўспаміналі рэдка, бо сумняваліся, што сюды заявяцца немцы. Больш аб гэтым спрачаліся толькі шараговыя Чэсь Кажухоўскі і Пётра Забаўскі, асабліва калі разам траплялі на варту.

У канцы сакавіка прыкметна пацяплела. Дні выдаваліся сонечнымі. Вольныя ад службы жаўнеры грэліся ля казармы ў зацішку. Ужо амаль перасталі ўспамінаць пра тое, што калісьці сказаў Кавальскі. Жылі адным нясыцерпным чаканьнем канца вайны. А што ўсё ж ён набліжаецца, верылася больш і больш. Фронт адсунуўся далёка ад граніцаў Польшчы. Баі ішлі на тэрыторыі Германіі. Пра гэта цяпер ведалі ўсе, бо штодня бегалі да сувязістаў паслухаць зводку. Сьцяпан Пятровіч таксама радаваўся прыемным весткам, але ў душы яго расла трывога. У такія хвіліны ён непрыкметна адлучаўся ад саслужыўцаў і хадзіў у адзіноце з аднаго канца базы ў другі. “Як мне быць? – пытаўся ў сябе, – калі прыйдзе час вяртацца дамоў. Мо застацца ў Польшчы, прыжыцца, а потым пра сябе даць вестку сваім?”

Некалькі разоў Кужэльны спрабаваў напісаць ліст Насьці, каб перадаць яго праз кіроўцаў, што прывозілі пошту, грошы і тое-сёе з харчу. Але ня мог, бо ўпэўніў сябе, што жонка даўно лічыць, што загінуў, і нечакана ўваскрасаць, вось так – для яе і яго самога, пэўна, яшчэ ня час, а мо і небясьпечна.

У пачатку красавіка лёд на моры пачарнеў, зрабіўся крохкім. У многіх месцах заблішчэла вада. З дзюнаў зьнік сьнег. Сосны, што расьлі за імі, у пагодлівых дні бачыліся сьвежымі, быццам іх адмылі ад зімовай смугі. На сонцапёку зазеленела трава. Адною ноччу, калі дзьмуў моцны вецер, прыбрэжны лёд зламаўся і хвалі панесьлі яго ў мора. Раніцаю наступнага дня ўсе былі прыемна здзіўленыя, калі ўбачылі чыстую ваду. Мора дыхала на поўныя грудзі, весела гнала на пясок белую пену. Кужэльны падоўгу, калі быў на варце, не адрываў вачэй ад бясконцай воднай прасторы.

У адзін з ціхіх надзвычай цёплых надвечоркаў Кужэльны, Забаўскі, Кажуховіч і сталых гадоў Юзэф Наварскі сталі на варту з боку мора.

– Усё, хлопцы, лічы, зіма капітулявала, – сказаў Забаўскі, які вяр-

нуўся з абходу свайго адцінку траншэі. – Адчуваеце – з мора дыхае цяплом?

Кужэльны выйшаў да доту і сапраўды адчуў цяплынь. Раптам ён убачыў над морам шнурок журавоў, сарваў шапку і замахаву ёю. Наварскі, які таксама з доту памкнуўся за Сьцяпанам Пятровічам, закрычаў: “Журавы! Родныя птахі!”

– Што, немцы? – Кажухоўскі пачуў іх галасы і стрымгалоў выляцеў з доту.

– Журавы! – Кужэльны паказаў на птушак рукою.

– А там што? – перавёў бінокль на мора Кажухоўскі. Кужэльны і Наварскі таксама прыставілі да вачэй свае біноклі.

– Баржа, – сказаў Наварскі. – Пэўна, прыгнала хвалямі.

– Учора там нічога не было, – насцьцярожыўся Забаўскі, які пачуў, пра што размова і глядзеў таксама з амбразуры доту на мора. – Патэлефаную паручыку Куроўскаму...

Тры дні ўсе, хто нёс варту, сачылі за баржай. Яна то набліжалася, то аддалялася. Потым як забыліся на яе, бо зводкі з фронту захапілі ўвагу ўсіх, хто быў на базе. Радые паведамляла пра ўпартыя баі на подступах да Берліна. У казарме і на варце толькі і гаварылі пра канец вайны ды чакалі паведамленьня аб узяцці сталіцы Рэйха.

Праз колькі дзён Кужэльнаму, Забаўскаму, Кажухоўскаму і Наварскаму зноў выпала разам несці варту ў тым самым месцы, з якога ўбачылі баржу. Гэты дот быў непадалёку ад каналу, што выходзіў у мора. Многія хадзілі туды паглядзець на прыступкі, якія ішлі ўніз і знікалі ў вадзе. Спусьціцца ў ваду па іх ніхто не адважваўся. У поўдзень, калі мора праглядвалася далёка, Кужэльны ўзьлез на купал доту і доўга глядзеў на буржу. Раптам здзівіўся – на моры ўздымаліся высокія хвалі, а яна ня зрушвала з месца, як быццам там яе прымацавалі наглуха да дна.

Аб сваім адкрыцці Сьцяпан Пятровіч сказаў Забаўскаму.

– Гэта цікава. Значыцца, там хтосьці ёсьць і апусьціў якар. – Забаўскі глядзеў на баржу, выказваў свае меркаваньні, – інакш пры такіх хвалях яна калі не плыла б, то гойдалася ці паварочвалася. А стаіць, як быццам на сушы. Не спускай з яе вачэй... Я паведамлю афіцэрам.

Камандзіры зноў назіралі доўга з пражэктарнай вышкі за баржай, затым сьпешна спусьціліся ўніз.

Хутка ўсе, хто быў з Кужэльным, убачылі, як з каналу на вялікую ваду выплыла шлюпка. У ёй былі чатыры жаўнеры і капітан. На сонцы зіхацелі пырскі ад узмахаў вёслаў. Калі лодка наблізілася да баржы і была лезь бачная з доту, баржа павярнулася і зрушыла з месца.

– Глядзі, ажыла! – закрычаў Забаўскі, які быў побач з Кужэльным. Вольныя ад варты жаўнеры пахапалі зброю і рынуліся ў траншэі. Шлюпка зусім блізка падплыла да баржы, якая паскорыла рух насустрач. Раптам непадалёку ад яе закіпела вада і на паверхню ўсплыла доўгая падводная лодка. На палубе ў імгненьне зьявіліся чорныя фігуркі людзей і замітусіліся ля шэрай гарматы.

– Матка Боска! – толькі пасьпеў ускрыкнуць паручык Куроўскі. Ля шлюпкі ўзняўся сноп агню і дыму. Калі ён сплыў убок, усе убачылі, што на вадзе ад шлюпкі нічога не засталася.

– Агонь па лодцы! – загадаў афіцэр і схапіўся за ручкі кулямёта. Але стрэліць не паспеў, бо на сярэдзіну падлогі праз дзьверы доту ўляцела граната з доўгай ручкай.

– Немцы ў траншэі! – закрычаў Кажухоўскі, схапіў гранату і выкінуў за дзьверы. Ля іх адразу ж раскаціста грывнула, задзынкалі-завішчэлі асколкі.

– Зачыніць дзьверы, заняць абарону! – зьбялеўшы азірнуўся на падначаленых Куроўскі. Забаўскі з Наварскім адразу ўбачылі на калёсіках цяжкі сталёвы ліст, наляглі на яго, і ён павольна пасунуўся па жалабку, закрываючы дзвярны праём.

– Мы ў пастцы! Нашы ў траншэях калі не заколатыя, то пад іхнімі рулямі, – хваляваўся паручык. – Крутаніце тэлефон. – Забаўскі пакруціў ручку апарата, паслухаў у трубку:

– Глуха.

– Сувязь парушана. Што будзем рабіць??

Усе маўчалі.

– Здавацца нельга – пераб'юць. Сьведкаў таго, што яны тут прыйшлі рабіць, зразумела, не пакінуць.

– Там гумовая лодка, а ў ёй нешта, як бочка, – закрычаў Наварскі, які, слухаючы Куроўскага, глянуў на канал. Афіцэр кінуўся да кулямёта і стаў страляць. Невядомы груз паплыў назад.

– Не спадабалася. Ня выпусьцім, швабы. Ня выпусьцім! – паручык зноў стрэліў кароткаю чаргою. – Глядзіце, калі зьявляцца з вашага боку, страляйце.

Але нідзе пакуль немцаў не было. Кажухоўскі назіраў за дваром. Забаўскі і Наварскі глядзелі праз дзіркі, з якіх былі бачны доты і частка траншэяў з усходу і захаду.

На канале ваду злёгка крывавіла сонца. Якое зьнізілася і нагавала нагрэтую патэльнію, якую павесілі на пражэктарную вышку. Так яно ўяўлялася Кужэльнаму, які пільнаваў дзьверы і бачыў яго праз амбразуру, дзе біў кулямёт. У доце цямнела. На моры гулялі лёгкія хвалі. Падводная лодка замерла на месцы і жаўнеры ў доце здагадаліся, што яна чакае той грузі, які немцы спрабавалі вывезці па канале.

– Зноў плывуць! – закрычаў Куроўскі. Яго словы заглушыў трск кулямёта, з якога ён адкрыў агонь. – Ня прайдзеце, ня прайдзеце!

Кулямёт не спыняў агню. На падлогу сыпаліся гільзы. Пад столь уздымаўся сіні дым. У гэты момант на падводнай лодцы бліснуў агонь і праз лічаныя хвіліны грывнуў выбух. Снарад упаў зусім блізка ад доту. Наступны пераляцеў і ўзняў вогненны сноп на двары перад казармай. Трэці трапіў у купал дота. Столь задрыжэла, але не паддалася. Зверху пасыпаліся толькі малюпасенькія асколчкі бетону. Бухнуў яшчэ адзін – і безвынікова.

– Не праб'еце. Для сябе будавалі, заразы! – зноў пусьціў чаргу Куроўскі.

– Пан паручык! – закрычаў Кажухоўскі. – Глядзіце! Нашых з траншэяў гоняць.

– Кужэльны! Пільнай канал, – адарваўся ад кулямёту Куроўскі і глянуў праз амбразуру, дзе стаяў Чэсь.

– Знаёмая практыка, – спахмурнеў афіцэр. – Зараз прадыктуюць ультыматум. Такое я ўжо бачыў.

І сапраўды хутка ля казармы апынуліся ўсе жаўнеры, якіх захапілі немцы. Іх акружылі аўтаматчыкі і прыціснулі да сцяну будынка.

– Справа дрэнь, хлопцы! – Куроўскі захваляваўся.

Ад аўтаматчыкаў аддзяліліся двое немцаў. Яны падыйшлі бліжэй да доту і сталі наперабой крычаць на польскай мове:

– Увага! Увага! Здавайцеся – інакш усе, хто тут пад сцяною, будуць расстраляны! Даём пяць хвілінаў.

– Як быць, хлопцы? – не адводзячы вачэй ад двара, тужліва мовіў Куроўскі. – Выйдзеш – усё роўна расстраляюць. Пратрымацца тут можа толькі да цямна. Потым яны ў другім месцы спусьцяць лодку і вывядуць, што ім так патрэбна.

– А што перашкаджае гэта зрабіць цяпер? – запытаў Наварскі.

– Мы. Відаць, тое, што вывозяць, досыць цяжкае. Падняць на бераг каналу немагчыма – вышыня больш за тры метры.

– Трэба здавацца. Паміраць – дык разам! – усхвалявана загаварыў Забаўскі. – Іншага не выпадае. Нашы таварышы, што там пад рулямі, упэўнены, з надзеяй глядзяць на нас. Ня будзем грэх на душу перад сьмерцю прымаць. Вядома, панішчаць усіх, але ж, пан паручык...

– Ціха! – перапыніў яго Куроўскі. – Чуеце! Танкі... – Ён кінуўся да ўсходняй амбразуры. У гэты момант з-за дзюнаў выскачыў танк, за ім другі, трэці. Машыны разарвалі дрот і на шалёнай хуткасьці імчэлі па пляцу базы. Немцы ў роспачы (паніцы) кінуліся цераз траншэі на бераг. Але кулямётныя чэргі даганялі іх. Падводная лодка імгненна зьнікла пад вадой. Кулямётны агонь танкістаў быў настолькі трапны і густы, што з дэсаннікаў ніхто не ўцалеў. Бераг быў усеяны трупамі. Танкі дасягнулі заходняга боку базы, разьвярнуліся і спыніліся на сярэдзіне плацу. Нядаўнія сьмртнікі з плачам беглі да машынаў, каб аддзячыць выратавальнікам. Куроўскі і астатнія, хто быў у доце, спусьціліся да будынку.

– Як сталася, што нас, як сьляпых кацянятаў?.. – ён усё яшчэ хваляваўся, хадзіў сярод жаўнераў і не пераставаў распытваць. Але ніхто ня мог яму дакладна патлумачыць. Адны гаварылі, што іх захапілі зьнянацку, іншыя казалі, што немцы прыйшлі з дзюнаў. Нарэшце паручык натрапіў на сувязіста Бараноўскага.

– Яны ў нашым памяшканьні вылезлі з камунікацыйнага люку, – стаў тлумачыць афіцэр. – Відаць, тут недзе незатошлены падземны ход на бераг. Я эсэсаўцаў убачыў у калідоры радыёрубкі, але пасьпеў заскочыць у яе і даць “SOS”. Яго пачулі першымі танкісты – іх рамонтныя майстэрні ў дзевяці кіламетрах адсюль. Мяне трымалі ў пакоі да трывогі. А яна была ўжо дарэмнай – нашы ў траншэі, а там – немцы.

– Ніхто ня пікнуў, – скрушна сказаў Куроўскі і пайшоў да танкістаў. Жаўнеры не пасьпелі ачухацца ад таго, што давялося перажыць, як на базу ўварвалася пяць грузавікоў са сьпецкамандаю з палякаў і рускіх. Яны неадкладна прыступілі да агляду кожнага памяшканьня. Група вадалазаў спусьцілася ў затопленае скляпеньне. З дзесятка сьледчых падрабязна распытвалі ў кожнага афіцэра, жаўнера, як здарылася, што немцы зьнянацку апынуліся на базе. На другі дзень па радыё перадалі загад абодвум узводам пагрузіцца на свае студэбэкеры, якія затым узялі кірунак на Варшаву. Афіцэры ехалі ў кабінах, а шараговыя ў кузавах бясконца наперабой гаварылі пра сваё ўратаваньне.

Новым месцам, дзе апынуўся Кужэльны са сваімі таварышамі, быў запасны полк. Ён месціўся на ўскрайку Варшавы ў старых казармах. Казалі, што яны ўзведзены яшчэ пры Пілсудскім. Частка была малалікая – сюды траплялі людзі са шпіталю, у пераважнасьці пажылыя. Вайсковыя заняткі амаль што не праводзіліся. Раніцою рабілі праверку, пасля сьняданку прыбіралі пляц, выконвалі гаспадарчыя работы. У горад не пускалі. Аднак некаторыя запаснікі цераз дзіркі ў высокім плоце хадзілі да варшавякаў мяняць гадзіннікі, цывільнае адзеньне на гарэлку. Неяк Кужэльнага выклікалі ў штаб палка. Сьцяпан Пятровіч ішоў і хваляваўся: “А што, калі раскапалі, хто ён, і там чакаюць руская контрразведчыкі?”

У штабе малады капітан глянуў на аркуш, што ляжаў на ягоным стале, і ветліва ўсьміхнуўся:

– Зайдзіце ў трэці адзел. Гэта па калідоры пакой нумар пятнаццаць.

Сьцяпан Пятровіч ступіў за дзьверы і адчуў, што ногі яго дзеравянеюць. “І тут зноў адзел... Усё-такі вынюхалі”.

Ён рухаўся і не прыкмячаў вайскоўцаў, што снавалі з пакоя ў пакой. Дайшоўшы да дзьвярэй з названаю лічбаю, спыніўся. Мурашы паўзлі па сьпіне, адчай запоўніў грудзі. Нейкія долі хвіліны таптаўся на месцы, а потым рашуча націснуў клямку.

– Шараговы Кужэльны па вашаму выкліку зьявіўся, – не пазнаючы свайго голасу, вымавіў Сьцяпан Пятровіч.

– Сядайце, калі ласка, – адказаў падпалкоўнік і працягваў корпацца ў шуфлядзе стала. Кужэльны стаяў. Палкоўнік глянуў на яго:

– Сядайце, сядайце. Тут вось якая справа. На вас з дывізіі прыслалі прадстаўленьне да ўзнагароды.

– Узнагароды? – адлягло ў Кужэльнага, і цяпло запоўніла грудзі.

– Так, так, узнагароды. Але ж мы ня ведаем пра вас нічога, акрамя таго, што добра ваявалі ў час нападу фрыцаў на базу. Бярыце ручку і напішыце сваю аўтабіяграфію.

– Зараз?

– А калі ж, на трэба тэрмінова аформіць прадстаўленьне і перадаць у дывізію. Прадстаўляецца да вышэйшай узнагароды. Пішыце паболей, дзе нарадзіліся, ваявалі і гэтак далей, пішыце... – Палкоўнік зноў заняўся шуфлядаю, а Сьцяпан Пятровіч сядзеў і ня ведаў, што пісаць. Ён цяпер ясна ўсьведамляў – калі напісаць пра сябе праўду, то зараз ім зоймецца польская контрразведка, а затым перадасьць справу савецкім вайсковым сьледчым. Ішлі хвіліны... дзесяць... дваццаць, а Сьцяпан Пятровіч не дакрануўся да ручкі, якую з аркушам паперы паклаў перад ім гаспадар кабінета.

– Што, з-за вайны забыў, дзе нарадзіўся, як і дзе яе пачаў? – узняў вочы палкоўнік.

– Нарадзіўся на Петрыкаўшчыне ў Беларусі ці як раней казалі на Крэсах Усходніх. А вось ваяваць пачаў – жудасна нават успомніць.

– Так, – уздыхнуў палкоўнік, – усім нам, палякам, пра гэта цяжка прыгадваць. Ты ў якім лагеры сядзеў пры Саветах? Большасьць нашых, што склала касцьцяк першай дывізіі новага польскага войска, былі ў Разанскіх.

– Я таксама адтуль, – сарвалася з вуснаў Кужэльнага.

– Папаў, пэўна, у Другі запасны полк?

- Пачынаў у ім, – схлусіў Сьцяпан Пятровіч і пачырванеў.
- Не хвалойцеся. Так і пішыце: мабілізаваны ў трыццаць дзевятым. Вас жа ўсіх, хто быў пад Пінскам, акружылі чырвоныя і забралі ў палон. Далей трапіў у гэты самы запасны, які на фронт прыгналі пад Варшаву. Пад Магілёвам, ведаю, вы не былі. Там наша дывізія ішла ў атаку ўпершыню. Забыўся, халера ясна, як тое сяло называецца. Памятаю, што там старая, яшчэ царская сельскагаспадарчая акадэмія. Так?
- Так, так, – спахапіўся Кужэльны, хоць абсалютна не разумеў, пра што кажа палкоўнік. – А Варшаву я запомніў на ўсё жыццё.
- Варшава... – скрушна ўздыхнуў палкоўнік палкоўнік і замоўк. Не адважваўся далей гаварыць і Кужэльны – баяўся сказаць што-небудзь такое, што выклікала б падазрэнне. Палкоўнік некалькі хвілінаў быў у роздуме, а потым зноў уздыхнуў: – колькі выдатных хлопцаў з Арміі Краёвай палегла ў часе паўстання. Мы стаялі ля Віслы і ўсё рыхталіся да штурму. А швабы гэтым часам знішчалі краёўцаў. Ніколі не даруюць нам такое варшавякі.
- Камандаваньню было відней, мабыць? – нясьмела вымавіў Кужэльны.
- Вядома, відней, – кісла ўсьміхнуўся палкоўнік і дадаў. – Давайце пішыце пра ўдзел у вызваленні нашай сталіцы ў складзе Другога запаснога, пра ўсё пішыце, што было далей. Асабліва пра Прусію. За храбрасць на той базе вас і прадстаўляюць да ўзнагароды. Там сітуацыя была вельмі рызыкаўная. Спазьніліся б на некалькі хвілінаў рускія танкі – і ўсе вы загінулі б. Швабы нікога ў жывых не пакінулі б. У сарочцы нарадзіліся вы, хлопцы.
- Сьцяпан Пятровіч пасля размовы з палкоўнікам зразумеў, як трэба пісаць, хаця ня быў да канца ўпэўнены, што гэты пажылы афіцэр з сумнымі і разумнымі вачамі не схітрыў, і, калі ён аддасць сваю пісаніну яму, ня выцягне з гэтай шуфляды паперку і не пачне:
- Брэшаш, гад! Ты немцам служыў...
- Кужэльны перадаў палкоўніку напісанае і той стаў уважліва чытаць. Сьцяпан Пятровіч сядзеў, унутры сьцяўшыся, быццам зараз яму вынясуць сьмяротны прысуд. Але палкоўнік адклаў аркуш і ўсьміхнуўся:
- Можаце лічыць, што ўзнагарода вашая.
- Радасны Кужэльны пакінуў штаб і толькі цяпер убачыў, як хораша на вуліцы. Абапал сьцяжыны са старой цэгля аж да казармы, якая гняздзілася воддаль, зелянела шаўкавістая трава. Па ёй скрозь, як зоркі на небе, зіхацелі пад сонцам жоўтыя кветкі. За казармаю выстраіліся высокія каштаны. Іх галіны з разлапістымі крыжападобнымі лістамі, на якіх красавалі белыя сьвечкі-кветкі, дыхалі сьвежасьцю. Дзесьці ў шатах гэтых дрэў на розныя лады сьпявалі птушкі. Вясна шчыравала на ўсю моц. Сьцяпану Пятровічу падалося, што такое хараства ён бачыць упершыню ў жыцці. Незразумелая радасьць, як у далёкім дзяцінстве, ахапіла яго. Ён ішоў няспешна і не заўважыў, як перад ім вырас Забаўскі.
- Што такі шчасьлівы? – усклікнуў ён. – Абрадаваўся ўзнагародзе?
- А ты адкуль ведаеш?
- І мяне прадставілі. Куроўскі пастараўся.
- А дзе ён сам?
- У штабе дывізіі. Усё піша рэляцыю, як у доце абараняліся. А героі, калі па праўдзе, ня мы. Каб не пасьпеў сувязіст паведаміць рускім, з такога

геройства адзін пшык быў бы. Пашанцавала нам. за гэта трэба сто свечак у касьцёле паставіць. Мо і выжывем. Заходзь да нас, мы з Кажухоўскім у трэцім узводзе. Шмыгну праз дзірку да цывіляў, хлопцы далі нямецкія афіцэрскія боты на шнапс памяняць. Так што заскоквай...

Кужэльны адмовіўся:

– З вечару на кухню заступаем.

Майскія дні прынеслі яшчэ больш цяпла. Кужэльны душнымі начамі ў казарме працягнуўся сярод ночы. Размовы аб хуткім сканчэньні вайны сталі ўсё больш і больш непакоіць яго. Яму было крыўдна за сябе: “Столькі перанёс, столькі разоў сьмерць глядзела ў вочы, – разважаў ён, – за што, Божа, ты так мяне караш? Падкажы мне, што рабіць. Куды мне падзецца, каб захаваць сябе для маіх дзетак і любай Насыці? – Як ні імкнуўся знайсці выйсьце з такога цяжкага становішча – не знаходзіў. – З кім мне параіцца, у каго шукаць падказкі?” Ноч сплывала, А Сьцяпан Пятровіч ня ведаў, як быць. У казарме было надзвычай душна. Ціха. Звонку, праз адчыненыя вокны амаль не адчувалася свежасьці. Кужэльны варочаўся, у галаве мроіліся і мроіліся трывожныя думкі. Сон не прыходзіў. Раптам ля тумбачкі, дзе стаяў днявальны, дзынкнуў тэлефон. Сьцяпан Пятровіч чуў, як той, зьняў трубку і доўга ня клаў яе. Нехта паведамляў яму аб нечым важным. Нарэшце вартавы паклаў трубку і закрычаў на ўсё горла:

– Хлопцы! Вайна скончылася!

Усе паўскоквалі з ложкаў. Днявальны забег у казарму і зноў закрычаў:

– Вайна скончылася!

– Ура! – пахапалі зброю вайскоўцы, выскачылі на вуліцу і сталі паліць уверх. У гэты момант неба над начным горадам асьвятлялася сотнямі ракет і трасуючых куль. Усе абдымаліся і цалаваліся. У штабе загарэлася сьвятло ва ўсіх вокнах. Адтуль прыбеглі афіцэры і радасна пацьвердзілі, што фашыстоўская Германія капітулявала. Кужэльны таксама цалаваўся з многімі знаёмымі і незнаёмымі, хоць у душы яго моцна балела. У казарме да раніцы ніхто ня клаўся. Аднекуль зьявілася гарэлка, кансервы, кілбаса. Афіцэры і шараговыя ўзьнімалі тосты, пілі за перамогу. Два акардэаністы гралі полькі, вальсы, мазуркі. Захмялелыя жаўнеры танцавалі, сьпявалі песні.

Два тыдні радаваліся ў палку, што нарэшце скончылася доўгая страшная вайна. Не было вечару, каб перад адбоем ня ладзіліся танцы і стыхійныя сьпеўкі. Затым трохі сьцішыліся. Камандаваньне ўстрывожылася – палічыла, што такое ўшчэнт разладзіць дысцыпліну. І яно мела рацыю. Многія сьмелычакі пасяля адбою ўцякалі з часьці да цывільных, бавілі там ноч і вярталіся на сьвітанку, затым, схадзіўшы на сьняданак, зьнікалі з казармы куды-небудзь у зацішак і адсыпаліся. З надыходам адбою ўсё паўтаралася. Каб заняць людзей, камандзір палка па дамоўленасьці з гарадскім магістратам стаў зьбіраць штодня сьпецыяльную каманду, якую два афіцэры вялі разьбіраць руіны, засыпаць варонкі ад бомбаў і снарадаў.

У пачатку чэрвеня пайшла гамана аб дэмабілізацыі. Жаўнеры, якія па службоваму абавязку хадзілі на станцыю, прынеслі вестку, што з Германіі ўжо ідуць бясконцыя эшалоны з рускімі дэмабілізаванымі.

Сьцяпан Пятровіч, які на нейкі час перастаў думаць аб сваёй дэмабілізацыі, зноў занудкаваў – адчуў сябе, як кажуць, што апынуўся між

молатам і кавадлам. Сэрца разрывалася на часткі – яму нясьцерпна хацелася хутчэй пабачыць сваіх, і адначасова душыў страх, што ён можа і не даехаць дадому – правераць у дарозе дакументы рускія і западозраць, стануць высвятляць, хто ён. Аднак, калі прыйшоў загад пачаць дэмабілізацыю, Кужэльны канчаткова вырашыў ехаць дамоў:

– Калі Бог уратаваў мяне, то і далей дапаможа.

Лета пасылала гарачыя дні і навальніцы. Жаўнеры рэзаліся ў карты, часам выпівалі. Дні ў чаканьні жаданага загаду аб дэмабілізацыі цягнуліся марудна. І вось у адзін з іх да штабу палка падрулілі два легкавікі са старшымі афіцэрамі. Жаўнеры гуртам павалілі з казармаў, і хутка полк стаяў у шарэнгах. Перад строем паставілі стол, накрылі які злёным сукном, і крэслы. Са штабу да жаўнераў выйшлі старшыя афіцэры, камандзір палка і ягонья памочнікі. У страі з нецярпеньнем чакалі аб’яўленьня загаду на дэмабілізацыю. Аднак гэтага ня здарылася. Камандзір палка, калі госьці расьселяся, звярнуўся з кароткаю прамоваю, затым зачытаў загад, дзе гаварылася пра ўзнагароду жаўнераў, якія праявілі храбрасць ў барацьбе з нямецка-фашыстоўскімі захопнікамі. У пераліку ўзнагароджаных Сьцяпан Пятровіч пачуў і сваё прозьвішча.

– Радавы Кужэльны, запрашаем атрымаць узнагароду, – неяк зьнянацку данеслася да яго, і ён рушыў да афіцэраў. – Узнагароджваецца вышэйшым ордэнам Войска Польскага, крыжам першай ступені “Мілітары Віртуці” за храбрасць і адданасьць, – урачыста загучэў голас камандзіра палка. Затым ён узяў узнагароду і прычапіў яе на грудзі Кужэльнага.

У казарме Сьцяпана віншавалі, нават падкінулі на руках, і яму яшчэ больш стала шкада сябе. Перажытае неслася перад вачамі, і сьлёзы ручаём беглі па твары. Усе палічылі, што такое здараецца якраз з героямі – яны плачуць, калі іх узнагароджваюць. Але сапраўды ад чаго ён плача і што ў гэты момант ён адчуваў сябе самым нешчаслівым чалавекам у сьвеце, ніхто з яго аднапалчанаў ня ведаў, не здагадваўся.

Дэмабілізацыю аб’явілі ў канцы першага тыдня ліпеню. Адбылося ўсё неяк нечакана – а палудні са штабу прыйшоў дзяжурны і загадаў ісьці атрымліваць дакументы. Іх выдавалі ў трох пакоях. Кужэльны трапіў да палкоўніка, які выклікаў яго, каб напісаў аўтабіяграфію.

– Ну, віншую, дачакаліся свайго, – падаў яму па-цывільнаму руку афіцэр. – Вось ваша вайсковая кніжка. Можа там і ня ўсё запісана, але асноўныя звесткі пра службу і ўзнагароду занесены. Жывіце доўга, салдат. Ідзіце па грошы, паёк – і айда на станцыю. Як даехаць да Петрыкаўшчыны, падкажа чыгуначная камендатура. Бывайце!

На вакзал Сьцяпан Пятровіч дабраўся перад захадам сонца. Доўга давялося памарнавацца ў чарзе да каменданта. Польскі капітан паглядзеў ягоную кніжку і перадаў свайму напарніку – рускаму каменданту ў званьні маёра. Той таксама пагартаў дакумент і глянуў на Кужэльнага:

- Значыцца, дамоў. Значыцца, ваяваў з намі і да нас вяртаешся.
- Да сям’і, – рашуча адказаў Кужэльны.
- Шараговы?
- Шараговы.
- Дзе твая Петрыкаўшчына? – маёр стаў разглядаць мапу. Кужэльны

сачыў за ім, і трывога ўзьнімалася ў грудзях. Нешта знаёмае і непрыемнае было ў паводзінах савецкага афіцэра. Нарэшце маёр адарваўся ад мапы:

– У нас тут эшалон з Германіі. Знойдзеш начальніка і паедзеш да Брэста, а там камендатура адправіць цябе, куды трэба. Маёр выпісаў накіраваньне і аддаў Кужэльнаму.

Эшалон рушыў з Варшавы апоўначы. Спадарожнікі Кужэльнага адразу пачалі свой баляваньне. Прыставілі да скрынкі, дзе была недапітая начальнікам эшалона бутэлька гарэлкі, яшчэ некалькі такіх, паверх наслалі брызентавую накідку для афіцэрскага саставу і ўраз арганізавалі вялікі стол. Кужэльны на запрашэньне адмаўляўся, спасылаючыся, што хоча спаць і адчувае сябе блага.

– Пасьпееш выспацца – эшалон будзе цягнуцца да Брэста доўга. А хваробу, якая ў вантробах, толькі і лячыць гарэлкаю, – не адставалі ад яго чырвонаармейцы, і яму прыйшлося здацца. Баль цягнуўся да раніцы. Былі ўспаміны, песьні, скокі. Угаманіліся, калі ў вокны цяплушкі заглянула сонца. Кужэльны прымасьціўся на сваім рэчмяшку і адразу заснуў.

Спалі да палудня. Прачнуліся, сьак-так з кацялка над вядром прамылі вочы і сталі шукаць, мо дзе засталася недапітая пляшка. Яе не было, і ўсе спахмурнелі. Старшы лейтэнант крычаў на вусатага старшыну:

– Фронт прайшоў, а гаспадарнічаць не навучыўся. У мяне ў роце быў старшына дык старшына. У яго, нават калі пад бамбёжкаю ляжалі, было сто грамаў. А ты заначку не пакінуў, лайдак.

Старшына не агрызаўся, супакойваў начальніка:

– Не кіпяціся, Яфімавіч, прамашка выйшла. На першай жа станцыі памылку выправім.

– На мой гадзіннік, – лейтэнант зьняў з рукі трафей, – будзе прыпынак – бяжы.

Эшалон грукатаў, павіскваў коламі і не спыняўся. Кужэльны праціснуўся да акна, за якім плылі то жытнёвыя, то бульбяныя палеткі. Удалечыні бачыліся хутары, а часам і вёскі. Гарачы вецер лашчыў твар, асьвяжаў галаву, якая была цяжкаю ад выпітага, як бышчам у яе наклалі каменяў. Афіцэр ня меў спакою, хадзіў па вагоне, курыў і злаваўся. Чырвонаармейцы валяліся на падлозе, драмалі. А станцыі ўсё не было.

– Рабінчук! – крыкнуў старшы лейтэнант. – Ты тут наступаў ад Брэста. Глянь, дзе гэта мы цягнемся, што так доўга няма прыпынку. – Высокі з крываватымі і дужымі нагамі чырвонаармеец з крэткам падняўся з падлогі і паглядзеў у акно:

– Мы пад Брэстам, мо кіламетраў трыццаць засталася. Хутка будзе станцыя.

– Старшына! Падрыхтавацца!

Рабінчук не памыліўся. Перавоз сьцішыў ход, даў працяглы гудок. Станцыя была маленькая. Вакзал – цагляны дамок ды некалькі дамоў з прысадамі. На пероне стаяў дзяжурны з чырвоным сьцяжком. Заляскалі вагоны, і цягнік спыніўся. Старшына выскачыў, агледзеўся, Кужэльны бачыў, як ён дабег да дзяжурнага і спыніўся. Той свабоднай рукой паказваў старшыне на вакзал, а потым раптам сарваўся з месца і пабег кудысьці. Да акна прыліпла некалькі чырвонаармейцаў:

– Клюнула ў старшыны. Зараз будзе апахмелка. Зараз будзе апахмелка. Дарэмна вы, Яфімавіч, яго чысьцілі...

У Брэст прыехалі надвячоркам. Эшалон мінуў перон, які быў да адказу запоўнены людзьмі, і спыніўся на таварнай станцыі. Кужэльны развітаўся са сваімі спадарожнікамі і выйшаў з вагону. Ён вырашыў не ісьці да пасажырскага вакзалу і не зьвяртацца ў камендатуру, дзе могуць прычапіцца, а распытаць у чыгуначнікаў, як лепш дабірацца да Петрыкава.

На бязьлюднай таварнай станцыі ўсе каляіны былі занятыя таварнякамі. Кужэльны блукаў між імі ў надзеі сустрэць хоць якога чыгуначніка. Пахла шкіпінарам і мазутаю. Сьцяпан Пятровіч абыходзіў эшалон за эшалонам і нікога не сустрэкаў. Сонца малінавым колерам блішчэла на адпаліраваных рэйках. Надвячорак сьветлымі цэнямі клаўся ў закутках між вагонамі, доўгімі палосамі, што ляглі ад тэлеграфных слупоў на шчабёнку-падсыпку.

Кужэльны хадзіў яшчэ з паўгадзіны і толькі, калі апынуўся на месцы, дзе каляі сталі сыходзіцца, ля стрэлкі нечакана натрапіў на чалавека з зашмальцаванай брызентавай торбай, з якой тырчалі сігнальныя сьцяжкі:

– Ці не падкажаш, як дабрацца да Петрыкава?
– Якога? Што на Палесьсі? – чыгуначнік падазрона глянуў на вайскоўца.

– Так, на Палесьсі.

– Табе лепш было б да Баранавіч, а там лацьвей і да Петрыкава дабрацца.

– Мо й так, але я ўжо сыйшоў са свайго саставу, якім ехаў з Варшавы.

– З палону, ад немцаў?

– З польскай арміі – дэмабілізаваўся.

– Значыцца, з трыццаць дзевятага дома ня быў.

– Ня быў.

– А крыж у немцаў заслужыў? – уставіўся на ўзнагароду чыгуначнік.

– Кажу, у Войску польскім ваяваў.

– А хто вас ведае, палякаў, дзе вы ваявалі. Пры немцах тут таксама трапляліся ў гэткай форме. Як іх? Краёўцы. Бацьку майго мардавалі... Вунь там лятучка на Пінск пойдзе. Ідзі папрасіся. А з Пінску да Петрыкава як-небудзь дабярэшся. Праўда, там, казаў мне адзін машыніст, яшчэ з лесу пастрэльваюць.

– Хто пастрэльвае? – здзівіўся Кужэльны.

– Хто яго ведае. Бяжы да лятучкі, а то яна ўжо чмыхае.

Кужэльны кінуўся між рэек бязом, дзе стаяла звычайная дрызіна з прычэпленым дзіравым вагонам.

– Мне на Петрыкаў трэба, да Рудні. Мо чуў пра такую станцыю?

– Ня толькі чуў, а быў там не аднойчы, – мужчына агледзеў Кужэльнага і замаўчаў.

– То як? – парушыў маўчаньне Кужэльны.

– А ніяк – забаронена нам ваенных браць. НКВД у любым месцы можа спыніць – і што тады?

– Я дэмабілізаваны, дакументы ёсьць.

– А чаму праз камендатуру не аформіўся?

– Сышоў тут з эшалону, думаў адсюль лацьвей да дому, чым праз Баранавічы.

– Вось прыйдзе напарнік, паглядзім. А сам не бяруся – дарога небясьпечная.

У Пінск лятучка прыйшла рана. Дзень заняўся, але сонца яшчэ не паднялося. Кужэльны разьвітаўся з чыгуначнікамі і накіраваўся на вакзал. Там ад начальніка станцыі даведаўся, што да Петрыкава толькі вечарам будзе рабочы поезд, які зьбірае на паўстанках людзей, што рамантуюць чыгунку.

– А раней? – удакладніў дэмабілізаваны.

– Цяжка сказаць, што ўдзень будзе. Паспрабуй дамовіцца з маставікамі. Яны мост на Прыпяці аднаўляюць. У іх аўтамабілі часам едуць у бок Петрыкава. Чым табе тут мучыцца да вечара, паспрабуй, салдат.

З вакзалу Кужэльны ішоў вуліцай па-над Прыпяцьцю. З аднаго боку ў прысадах стаялі драўляныя дамы, трапляліся і цагляныя. У агародчыках вабілі вока пышныя раньнія вяргіні. З другога боку ціха плыла ў ранішнім сьветлым тумане Прыпяць. У адным месцы, дзе бераг узняўся высока, а пад ім залаціўся пясок прыбярэжжа, Кужэльны спусьціўся да вады і прысеў. Зьняў боты і мундзір і застыў, гледзячы на раку. Так сядзеў мо з гадзіну, і нікуды яму не хацелася ісьці. Сонца прыемна лашчыла плечы. Ногі адчулі свабоду, і прасіліся ў ваду. Кужэльны падцягнуў вышэй галіфе і ступіў у яе. Доўга хадзіў уздоўж залацістай водмелі, затым вярнуўся да сваёй вопраткі і стаў сьнедаць. Непадалёку прашмыгнулі чайкі і апусьціліся на ваду. Цячэньне панясло іх далей. Дзесьці плюхнуў шчупак. А на другім беразе, дзе там-сям зьвісалі да вады лазьнякі, шчыравала качка з качанятамі. Усё гэта супакойвала Кужэльнага, хоць на душы было трывожна. “Калі мяне і арыштуюць, – апраўдваў свой намер вярнуцца Сыцяпан Пятровіч, – хай зноў страляюць, але ж мая любая Насьця, мае родныя дзеткі ўсё ж убачаць мяне жывым”. З гэтаю думкаю ён апрануўся і пайшоў шукаць маставікоў.

Палутарка зьявілася адразу пасля абеду. Шафёр – вайсковец, амаль аднагодак Кужэльнага, пагадзіўся яго падвезці. У дарозе разгаварыліся. Шафёр, ня зводзячы вачэй з наезджанай, разьбітай каляі, якая ішла праз балоты, стаў жаліцца:

– Палякі вас хутка адпусьцілі. А ў нас тут яшчэ нікога. Чакаем з дня на дзень, а не адпускаюць. Я са Смаленску, сваіх чатыры гады ня бачыў. Наваяваўся па горла.

Кужэльны спачуваў яму, але ў доўгую размову ня ўвязваўся, бо ўсе думкі яго былі пра сустрэчу з сям’ёй. А вадзіцель расказваў і расказваў пра сваё жыцьцё. Кужэльны разумеў яго: чалавеку трэба выгаварыцца пра набалелае.

Праз паўсотні кіламетраў дарога пайшла лесам. Насустрэч плыў то безьняк, то хвоя, то смалістыя сосны, якія сваімі магутнымі кронамі закрывалі неба і ўтваралі цень. За Жыткавічамі зноў ехалі праз балота. На нізкіх месцах палутарка грукатала, падскоквала на бяровеньнях, з якіх быў зроблены насыціл.

– Вантробы вытресе, пакуль выберамся, дзе вышэй, – спачувальна паглядзеў шафёр на Кужэльнага, які на сядзеньні з брызенту, трымаючыся за жалезную абшыўку кабіны, падскокваў, як нявопытны вершнік на

неаб'езджаным кані. Хоць шкло дзв'ярэй кабіны было апушчана і гарачы скразьняк урываўся безупынна, пот заліваў твар – было вельмі душна. Палячэла, калі зноў убіліся ў сасновы бор.

Перад вечарам палутарка дакалыхалася да месца, дзе ішла нарыхтоўка лесу для мостабудаўнікоў. На дзялянцы нікога, акрамя складзеных у штабелі доўгіх круглякоў, не было. Шафёр саскочыў на зямлю і стомлена прысеў ля нагрэтага кола палутаркі.

– Яны там, лес валяць. К вечару зьбяруцца – прыйдзецца заначаваць.

Кужэльны агледзеўся, абышоў дзялянку і вырашыў рухацца далей пешкі.

– Як знаеш, – сказаў шафёр, – я тут ня першы раз і чуў, што да твайго Петрыкава недалёка.

– Спадзяюся, на сваёй зямлі не заблукаю, – разьвітаўся Кужэльны з шафёрам і пакрочыў да дарогі, якая з паляны паглыблялася ў лес. Праз кіламетры тры ён патрапіў на разбураную сядзібу і ўспомніў, што быў тут, калі прыйшлі Саветы. У саракавым годзе вясною са шваграм наведваліся сюды за сухім стаяком для гонтаў. З пабудоваў захавалася толькі пуня, якая скрывілася і асела амаль да зямлі. Сядзіба зарасла беразьняком, між якога там-сям стаялі дажываючыя свой век яблыні. “Калі тут пераначаваць і ранічкай рушыць у накірунку Прыпяці, што адсюль вёрст за дзесяць, а потым яе берагам, то дома буду недзе надвячоркам”.

У пуні Кужэльны спаў да раніцы. Абудзіўся ад звонкага і радаснага сьпелу птушак. Дзень абяцаў быць ясным і гарачым. Закінуў за плечы рэчмяшок і рушыў пратаптанай сьцяжынаю ад сядзібы ў бок Прыпяці, не сумнеючыся ў правільна выбраным напрамку. Дзе-нідзе шлях пераціналі невялічкія рачулки, па дне якіх бруяла чыстая крынічка. Ля адной Кужэльны прыпыніўся, зачэрпнуў кружку вады, каб наталіць смагу. Тут жа прыкмеціў куст перасьпелых чарніц, і кінуў жменю іх у рот.

На падыходзе да сасновага бору да яго слыху раптам данесліся аддаленыя аўтаматныя і адзіночныя стрэлы. Кужэльны спыніўся і стаў слухаць. “Што ж гэта можа быць? Мо вайскоўцы тут вучэньне наладзілі і паляць, як на фронце? Не паляваньне ж...”

Страляніна чулася хвілінаў трыццаць. Кужэльны ўвесь гэты час заставаўся на месцы, хаця даўно прывык да стрэлаў. Аднак яны яго насыярожылі – чуцьцё падказвала перачакаць. Калі канчаткова сьціхла, ён пайшоў далей па абраным шляху. Праз які час хады Сьцяпан Пятровіч здагадаўся, што Прыпяць недалёка. Пайшлі вывараты старых хвояў, на месцы каранёў якіх быў бачны шэры жвір, заплеснявелая вада. Даводзілася збочваць, каб іх абысці.

Сонца ўзьнялося вышэй. Грэла мацьней, але яшчэ не адчувалася сьпякота. Пралезшы праз чарговую гушчавіну, Кужэльны раптам пачуў за плячыма выкрык:

– Стой! Рукі ўгару, сабака!

Кужэльны азірнуўся. Бухнуў стрэл, і зусім блізка прагула куля.

– Падыдзі бліжэй! – зноў пачуўся голас. Сьцяпан Пятровіч, не апускаючы рукі, саступіў са сьцежкі і ўбачыў ля караню струхлелага выварату вайскоўца з пагонамі лейтэнанта, які сядзеў на зямлі і цэліў яму ў галаву.

– Папаўся, бандыт! – злосна глядзеў на Кужэльнага афіцэр. – Зараз я цябе, сука, улажу.

– Я не бандыт! – сьпешна адказаў Сьцяпан Пятровіч.

– Бандыт, польскі сабака! – крычаў лейтэнант. І толькі цяпер Кужэльны заўважыў ля яго трупы чырвонаармейцаў. Больш за дзясятка валялася ў розных позах між кустоў.

– Падыдзі да мяне! – зноў злосна выкрыкнуў лейтэнант і так зморшчыўся ад болю, што аж гайданулася рука з пісталетам. Кужэльны наблізіўся.

– Дык хто ж ты, калі не бандыт? – трохі спакойней вымавіў вайсковец.

– Я дэмабілізаваны, іду дахаты.

– А чаму ў гэтым бандыцкім адзеньні?

– Я звольніўся з Войска Польскага

– Дакументы!

Кужэльны дастаў з кішэні вайсковую кніжку і працягнуў яе лейтэнанту. Той, не апускаючы пісталет, хутка прабегаў вачыма, што ў ёй было напісана, і паклаў яе ля сябе.

– Падыдзі яшчэ бліжэй і прысядзь побач.

Кужэльны выканаў яго загад. Лейтэнант абмацаў яго з ног да галавы, затым праверыў рэчмяшок.

– Я табе паверу, але не да канца. У мяне прастрэленыя абедзьве нагі, ты панясеш мяне, а я буду ўвесь час трымаць ля тваёй галавы пісталет. Пры першай жа спробе збавіцца – страляю. Зразумеў?

– А што тут разумець? Ты бяз ног, у бядзе – сьвяты абавязак дапамагчы.

Кужэльны пасадзіў вайскоўца сабе на плечы і зрушыў з ім, як калісьці са сваёй малою дачушкаю, калі хадзілі ў лес ці на Прыпяць.

– Ідзі, куды загадваю! – палкоўнік прыставіў да галавы Кужэльнага пісталет. – Трэба выбрацца адсюль на Старую грэблю. Чуў пра такую? Куды яна вядзе?

– У Рудню, – адказаў Сьцяпан Пятровіч.

– Правільна, значыцца, мясцовасьць ведаеш.

Кужэльны нёс вайскоўца і ўвесь час адчуваў ля галавы рулю пісталета. Паранены падказваў, куды зварочваць, дзе трымацца проста. Адчувалася, што ён дасканала ведае гэтае ўзлесьсе. Калі выбраліся з гушчавіны ў бор, вайсковец загадаў апусьціць яго на зямлю. Сьцяпан Пятровіч пасадзіў параненага ў ягднік пад смалістаю сасной. Той нейкі момант маўчаў. Праз бінты з ягоных ног сачылася кроў.

– Што глядзіш, думаеш акачуруся? – лейтэнант аблізаў асьмяглыя вусны і раптам паваліўся ніц. Кужэльны ўхапіў яго за плечы і пачаў трэсьці. Паранены нешта гаварыў, як п’яны. Сьцяпан Пятровіч асьцярожна паклаў вайскоўца на зямлю і бягом кінуўся да хмызьняку, каб набраць кружку вады з лужыны, што прыкмеціў непадалёку. Вярнуўшыся, падняў за плечы амаль беспрытомнага вайскоўца і асьцярожна стаў ліць яму ваду ў паўраскрыты рот. Лейтэнант выпіў некалькі кропляў, глянуў на Кужэльнага і застагнаў. Сьцяпан Пятровіч зноў апусьціў яго на зямлю.

“Як быць з ім? – мільганула думка. – Кінуць тут і пайсьці? Хай памірае.”
– Кужэльны агледзеў мажнае цела вайскоўца і ягоныя ногі. І толькі цяпер

убачыў, як яны апухлі. Лейтэнант трызьніў, крычаў і матляўся то ў адзін, то ў другі бок. Кужэльны памацаў лоб і зразумеў, што ў яго гарачка. Сьцяпан Пятровіч агледзеўся наўкола, як бы шукаючы паратунку. Нідзе нікога не было. Толькі лес нема глядзеў у блакітнае неба, з якога шчодраліло гарачыню сонца. Параненаму трэба неадкладна зрабіць перавязку – інакш будзе заражэньне. Кужэльны спрытна разрэзаў халявы чобатаў і бінты, зьняў іх і стаў аглядаць раны. Лейтэнант застагнаў, Кужэльны глянуў на ягоны белы твар: “Цярпі”. З ранаў пацякла кроў і Кужэльны ня ведаў, што рабіць. Позірк зачэпіўся за палявую сумку, што вісела цераз плячо лейтэнанта, адкрыў яе і стаў мацаць рукой. Натрапіў на бінт і біклагу. Выняў іх, адкруціў накрыўку і панюхаў. Пах сьпіртнога заказытаў у носе. “Прамыю сьпіртам раны і перавяжу”, – вырашыў Кужэльны, хоць гэта яшчэ ніколі не даводзілася рабіць.

Усю рэшту дня, ноч і наступны дзень вайсковец трызьніў. Кужэльны не адыходзіў ад яго ні на крок. Раніцай новага дня, калі параненага трохі заціх, дэмабілізаваны насыпех у кацялок назьбіраў чарніц, зьбегаў за вадой і на маленькім вогнішчы зварыў кампот. Гэтым пойлам сілкаваў параненага. На зьмярканы другі дзень параненага перастаў трызьніць і заснуў. Кужэльны падтрымліваў вогнішча, падкідваючы сухое сасновае ламачча, якога наўкола было досыць.

Сьцяпан Пятровіч драмаў ля вогнішча, а калі сон праходзіў, мацаў лоб у параненага, слухаў, ці жывы. Вайсковец спаў, і Кужэльны зразумеў, што крызіс, пэўна, мінае. На золку, калі з усходу паміж соснаў працягнуліся і ўпалі плямамі чырвоныя пасмы ўзьшоўшага сонца, параненага расплюшчыў вочы і раптам сеў. Затым агледзеўся, схапіў свой пісталет і нацэліў на сядзячага Кужэльнага:

– Рукі ўгару, бандыт!

Кужэльны разгубіўся і падняў рукі.

– Адставіць! – вайсковец ледзь прыкметна ўсьміхнуўся, пазнаўшы свайго выратавальніка.

Паранены моўчкі здзіўлена глядзеў на свае боты, разрэзаныя бінты і зразумеў усё, што адбылося ў час яго непрытомнасьці.

– Ня кокнуў мяне... чаму?

Кужэльны маўчаў.

– А вось твае пшэкі з лесу, краёўцы... Чуў пра іх? Яны мой атрад ушчэнт... Якіх хлопцаў паклалі.

Кужэльны маўчаў. Лейтэнант памацаў бінты на нагах, і сьлёзы пацяклі па яго твары.

– Жыць будзеш, – паварушыў галавешкі Кужэльны.

– Табе і цяпер да канца не давяраю, а ты вось урагаваў мяне, чаму – не разумею.

– А як жа не ратаваць? – уздыхнуў Кужэльны.

– А як да палякаў трапіў, чалавекалюб? Па мабілізацыі ў трыццаць дзевятым? Дык ты павінен быць ваеннапалонным у немцаў ці ў нас?

Кужэльны доўга маўчаў, глядзеў на лейтэнанта, і ён на нейкі момант нагадаў таго капітана, што дапытваў у той нямецкай хаце і прасіў кантразведчыка, каб той адпусьціў яго.

– Не маўчы. Расказвай. Тут мы адны. Калі прынясеш мяне ў Рудню – адпушчу, хто б ты ні быў.

– Адпусьціш ты мяне ці не, пэўна, горш ня будзе. Для сваіх, куды вяртаюся, я – загінуў.

– Ну і што з таго? Такіх выпадкаў не адзін, калі прыходзілі “пахаронкі”, а потым і нябожчык ажываў. На вайне ўсялякае здаралася. Жонкі, дзеці ўзрадуюцца, і ты зноў адчуеш, што сапраўды нанавя нарадзіўся..

– Каб так толькі, – уздыхнуў Кужэльны. – Мне б цяпер, пэўна, лепш сапраўды загінуўшым быць.

– А, зразумеў. Грахоў перад уладаю многа маеш.

– Ды якія грахі! – ускіпеў Сьцяпан Пятровіч. – Немца ў траншэі ў час атакі пашкадаваў, бо той прасіўся – чацьвёра дзяцей у яго. Вось усе мае грахі.

– І ты да палякаў зьбег? – усьміхнуўся палкоўнік.

– Ня зьбег я. Нашы прысудзілі да расстрэлу і расстралялі ды не да канца. З магілы я вылез, – заплакаў Кужэльны і стаў расказаць усё па парадку без утайкі, што з ім было. Вайсковец слухаў яго вельмі ўважліва. Выраз яго твары гаварыў, што ён верыць цяпер кожнаму слову Сьцяпана Пятровіча. Калі Кужэльны замоўк, палкоўнік доўга аб нечым думаў, а потым спагадліва глянуў на Сьцяпана Пятровіча:

– Дык чаго ты, галава садовая, дамоў дэмабілізаваўся?

– А куды? – здзівіўся Кужэльны.

– У любое другое месца. Асвоіўся б, чужое прозьвішча ўзяў бы, а потым і сям’і даў знаць. Яна ціха пакінула б сялібу і жылі б сабе. Хто дакапаецца. Вайна ўсё б сьпісала. А цяпер і я ня ведаю, як табе быць. Упэўнены, у ваенкамаце і мясцовым НКУСе пра цябе дакладная аперацыя ляжыць. Маўляў, расстраляны за здраду, а ты сам тут як тут. – Палкоўнік задумаўся, а потым сказаў: – Расстраляць не расстраляюць, а пасадзіць пасадзяць. Гэта я табе кажу, як лейтэнант НКУС, камандзір асобага зьнішчальнага атраду. Табе трэба было асьцерагацца менавіта такога, а ня думаць, што тыя жываглоты, што не дабілі і не павесіліся ў лагеры, зноў данясуць. Пабаяцца, бо ня выканалі да канца прысуд, таксама былі ў палоне. За гэта ім – вышка. Вось чаму яны хацелі, чаго б ім ні каштавала, зьнішчыць цябе. Эх! Вайна, вайна, каб цябе, падлу...

Да позьняга вечара ў Кужэльнага з лейтэнантам была размова. Пра многае распавядаў той – дзе і як ваяваў, чаму стаў з краёўцамі змагацца. Калі сьцімнела Кужэльны з сваіх прыпасаў на вогнішчы зварыў вячэру, пакарміў параненага і сам зьеў некалькі лыжак. Абодвум не хацелася спаць. Часам Пятроў моршчыўся ад болю, але не паказваў выгляду. Кужэльны не-не, а пытаўся, як ён сябе адчувае.

– Цяпер выжыву ўдвайне, – махнуў той рукою. – Заўтра панясеш у Рудню, а там трэба нешта рабіць з табою.

Раніцай лейтэнанту пагоршала, біў калатун, ліўся з твару халодны пот. Кужэльны прапанаваў зрабіць новую перавязку, але лейтэнант не пагадзіўся:

– Рушым у Рудню, – настаяў ён.

Сьцяпан Пятровіч набраў кацялок вады, наглуха замацаваў вечка, каб у дарозе не адчыніліся, і ўзяў на плечы параненага. Дарогу ня трэба было вышукваць, бо лейтэнант ведаў яе. Праз кожныя кіламетры тры паранены прасіў спыніцца, каб пасядзецц пад дрэвам, бо ногі, якія зьвісалі абапал тулава Кужэльнага, нясьцёрпна балелі. Часам лейтэнант скрыгатаў зубамі і стагнаў. Але калі Сьцяпан Пятровіч спыняўся, прасіў

ісьці далей. Дарога ўвесь час ішла праз бор, ад якога дыхала жывіцай і перасьпелымі чарніцамі. У Кужэльнага шумела ў галаве, зьбялелі вусны, хоць на кожным прыпынку ён піў з кацялку і паіў лейтэнанта.

– Стой, Сьцёпа, – раптам ціха вымавіў паранены, – адпачні, а я з’арыентуюся, дзе мы.

Кужэльны асьцярожна апусьціў лейтэнанта на дарогу і сеў побач. Той абвёў позіркам наваколле, як быццам нешта прыпамінаў, а затым узьняў дрыжачую руку і ледзь вымавіў:

– Здаецца, мы блізка ад нашай базы. Вунь там за гэтымі мурагамі лазьняк, далей Рудня. Здаецца, Сьцёпа, дабрыдзем.

Кужэльны толькі паглядзеў у той бок, куды паказваў лейтэнант, і нічога не сказаў. Душу апанавала маркота, не адчувалася тае радасьці ад сустрэчы з роднымі, якую ўяўляў да спатканьня з лейтэнантам. Яго тачылі сумненьні – ён ня верыў раней сказанаму лейтэнантам, думаў, што як толькі яны прыйдуць на тую базу, адразу будзе арыштаваны.

– Што маўчыш, ня радуешся? – крануў Кужэльнага лейтэнант. – Разумею цябе, Сьцёпа. Думаеш, загадаю арыштаваць? Маеш рацыю так думаць, але памыляешся. Ня сволач я, Сьцёпа. Абавязаны табе жыцьцём. Прыйдзем на месца, паголішся, адпачнеш, а заўтра адпушчу цябе на ўсе чатыры бакі. Дам табе дзьве даведкі. Адну, што ўратаваў мяне. Другую, што ты не Кужэльны, а радавы зьнішчальнага атраду Карасёў Яўген Сідаравіч, з верасьня сорак чацьвёртага актыўна ўдзельнічаў у барацьбе з бандамі польскіх нацыяналістаў, камандзіруешся для выкананьня спецыяльнага заданьня ў Заходнюю Польшчу. Разумееш, для чаго?

– Не, – скрушна адказаў Кужэльны.

– Першую даведку даю, бо адчуваю, што ты не мінеш роднага дома. Зьявішся ў ваенкамат, станеш на ўлік і здасі даведку. Яны не адразу здагадаюцца, хто ты сапраўды.

– Думаеце, што гэта мяне ўратуе?

– Гарантыі, Сьцёпа, няма, але паспрабаваць трэба.

Трохі адпачыўшы, працягвалі шлях. Несучы Пятрова, Кужэльны ўзважваў ягоняя словы. Да канца яму ня верыў – вельмі простым здалося прапанаванае.

“Мо, гэта хітрыкі? – тачылі сэрца сумненьні. – Я з тою даведкаю ў ваенкамат, а там ужо ведаюць, што прыйшоў той, каго чакаюць. Цямніў лейтэнант – ня хоча аддаць мяне адразу, вось і прыдумаў, каб я паверыў, пакуль нясу. А што, калі яго ўзяць ды і скінуць з плячэй – хто яго тут знойдзе бязногага? Цьфу! Прыйдзе ж у галаву такая д’ябальшчына. Зраблю такое – Бог пакарае. Мушу паверыць яму”. Ад гэтых думак Сьцяпан Пятровіч аж прыпыніўся.

– Давай, Сьцёпа, адпачнём, хоць ужо недалёка. Вунь і мурагі, – ля вуха пачуўся голас лейтэнанта. – Дацягнемся да іх і перадыхнем.

Праз колькі дзесяткаў метраў пад нагамі з травы пачала выціскацца вада, запахлі гнільлю.

Ля мурагу прыселі на сухое месца – угадваўся ў рэзаку падок былога стажка. Сьцяпан Пятровіч памацаў рукамі і адчуў спрасаванае лазовае гальлё.

– Што шукаеш? – зірнуў на яго лейтэнант і ўсьміхнуўся. – Мо абрэз?

- Стажок, відаць, тут ставілі – гальлё ў рэзаку.
- Сенца думаеш яшчэ пасьпець укасіць? Бо жонка ж, пэўна, не змагла – адна. Цяпер гаспадар паклапоціцца...

Кужэльны не адказаў палкоўніку, а сам падумаў: “Ня веру я табе, энкавэдыст...”

Тым часам лейтэнант расшпіліў сваю скураную торбу, дастаў запісную кніжачку і стаў яе гартаць. Сьцяпан Пятровіч паглядаў на яго і працягваў маўчаць. Нарэшце той паклаў блакноцік назад і задуменна глянуў на дэмабілізаванага.

– Вось што, Сьцёпа. Ніякіх даведак я табе ня буду даваць. Пакуль ішлі, вырашыў адпусьціць цябе тут. На базу табе са мною рызыкаўна. Польская форма, атрад мой загінуў. Я паранены, прынесены на плячах чужаком. Пачнуць капацца. За сябе не трываюся, за цябе. Абавязкова ўчыняць допыт, праверку – у нас так прынята, разумеш. Хоць ты будзеш казаць праўду – не павераць, бо яна вельмі неверагодная, твая адысея. Хутчэй палічаць яе легендай, якую прыдумала варожая сьпецслужба. Зараз мы разьвітаемся. Ты зайдзі дамоў, раскажы ўсё жонцы, а праз дні два-тры схадзі ў ваенкамат, пра цябе там ніхто адразу даведвацца ня будзе, я ўпэўнены, бо такіх уваскрэслых цяпер многа – хто з палону, хто ад палякаў. Прыйшоў – і добра. Пачнуць пазьней, таму доўга дома не затрымлівайся – кіруйся ў Беласток. Там знойдзеш Шымановіча, працуе кухарам на вакзале ў рэстаране. Скажаш яму: “Я ад Ружовага”. Ён табе дапаможа на працу ўладкавацца і дакументы зробіць. Пройдзе час, Сьцёпа, і сям’ю забярэш. Ты каталік?

- Так, – ледзь вымавіў ушчэнт разгублены Кужэльны.
- Вось і добра – Сталін хутка палякаў з Усходу ў Польшчу адправіць. А цяпер – бывай, пакутнік.
- А як жа ты?
- Не хвалойся. Ты адыдзеш, я пачну страляць – пачуюць на базе, прыбягуць.
- Лепш забіце тут, у гэтым балоце, – заплакаў Кужэльны. – Не хачу, каб у сьпіну.
- Ты што, Сьцёпа, – задрыжэлі рукі ў лейтэнанта. Ён прыцягнуў да сябе галаву Кужэльнага, абняў і прыціснуў да грудзей: – Як ты можаш так думаць? Ня верыш? Тады бяры пісталет, стрэліш уверх тры разы, кінь у траву зброю і бяжы дамоў.

Сьцяпан Пятровіч узяў цёплы, нагрэты сонцам пісталет, падхапіў рэчмяшок і напраткі праз высокую траву пабег у бок Прыпяці. Сьціскаючы ў руцэ зброю, Кужэльны ляцеў як апантаны. І толькі, калі ўжо далёка адбег ад мурагоў, успомніў, што трэба страляць. У надвяхоркавай цішыні стрэлы падаліся яму такімі гучнымі, як быццам ён пальнуў з гарматы. Кужэльны выкінуў зброю, і накіраваўся да ракі.

Дамоў прыйшоў ноччу. Сьвяціў высокі месяц. Вокны ў хаце былі завешаныя фіранкамі, і Сьцяпан Пятровіч вырашыў дачакацца раніцы. Асьцярожна адчыніў пуню і па знаёмай лесьвіцы залез на вышкі, дзе заўжды сушыў снапы. Памацаў насьціл, адчуў салому і стомлена апусьціўся на яе. Да раніцы праляжаў бяз сну. На душы было спакойна і радасна – здавалася, што прылёг тут, каб адпачыць пасья цяжкай працы. Адчуваньне, што ён дома, прыемна лашчыла сэрца.

На кроквы ўпаў сьвітанак. Замычэла карова. Зарыпелі дзьверы ў хаце,

і нехта пайшоў да хлява. Грукнула вечка дайніцы, і пачуўся жончын голас. Сьцяпан Пятровіч усхапіўся, спусьціўся на ток і прыадчыніў дзьверы.

– Наста! – ціха паклікаў ён жонку. Тая выскачыла з хлява і закрычала:

– Хто ты?

– Гэта я, Сьцёпа!

– Сьцяпанку, – ускрыкнула Насьця і стала апускацца на росную траву.

– Не палохайся! – падхапіў яе Кужэльны. Яна глядзела на яго і дрыжэла:

– Ты?.. Жывы?

– Жывы.

Насьця прыпала да яго грудзей і зайшлася ад плачу.

* * *

У ваенкамат Кужэльны прыйшоў праз тыдзень. Яго без усялякіх пытанняў паставілі на ўлік і выдалі ваенны білет. Інвалід лейтэнант толькі зазначыў, ставячы пячатку ў білеце:

– Нашых многа апынулася ў палякаў. З маёй роты, а мы стаялі ля самай Віслы, таксама ўзялі цэлы ўзвод.

Кужэльны вяртаўся з Петрыкава ў добрым настроі. Яму здавалася, што ўсе ягоныя трылогі і страхі мінулі.

– Табе паверылі, Сьцёпачка, – тулілася ноччу да яго шчаслівая Насьця. – Усё абышлося, і не патрэбна табе тая Польшча.

– Ці я не ваяваў, ці забіў каго? – пераконваў сябе Сьцяпан Пятровіч і з цягам часу канчаткова ўпэўніўся, што ніхто яго ня будзе шукаць.

За Кужэльным прыехалі праз чатыры месяцы ноччу. Праз сон ён пачуў стук у вакно, адхіліў фіранку і ўбачыў на двары легкавік.

– Хто там? – прачнулася Насьця.

– Гэта па мяне, – Кужэльны падняўся і адчыніў дзьверы. У хату ўвайшло трое з аўтаматамі. Першы праверыў ваенны білет і паклаў яго ў кішэнь.

– Вы арыштаваны! Зьбірайцеся.

Кужэльны сабраў свой рэчмяшок, абняў Насьцю:

– Бывай, любая! Я вярнуся...